

นับแต่พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้าสู่ประเทศกัมพูชา ได้นำเอาทั้งวัฒนธรรม และหลักธรรมคำสอนซึ่งทำให้ชาวกัมพูชาได้ยอมรับนับถือมาอย่างดี กลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับวิถีชีวิตของชาวกัมพูชา จึงทำให้พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองจนถึงต้นคริสต์ศักราช

๒. พระพุทธศาสนายุคพูนัน และเจนละ (ค.ศ. ๖๘ - ๘๐๒)

ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า ประเทศกัมพูชาได้ยอมรับพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ทำให้ศาสนานี้ได้เผยแผ่ไปอย่างกว้างขวางทั่วประเทศ ที่สำคัญคือช่วงต้นคริสต์ศักราช (หมายถึงยุคพูนันและยุคเจนละ) โดยมีทั้งศิลาจารึกที่เป็นภาษาสันสกฤต และหนังสือจดหมายเหตุของจีนได้บันทึกความเชื่อมสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรทั้งสอง บางครั้งมีพระภิกษุสงฆ์เป็นตัวเชื่อม และพระสงฆ์เหล่านั้นมีบทบาทสำคัญมากที่สุดไม่เพียงแต่เป็นราชทูตเท่านั้น แต่ยังเป็นผู้เผยแผ่ศาสนาและศิลปวัฒนธรรมอีกด้วย จึงทำให้เข้าใจได้ว่าพระพุทธศาสนามีความเจริญมาก จนสามารถเผยแผ่จากประเทศหนึ่งไปสู่อีกประเทศหนึ่งได้

เป็นที่น่าเสียดายว่า หลักฐานชั้นต้นดังกล่าวได้สูญหายไปตามกาลเวลาจะยังมีเหลือบ้าง ก็แต่ศิลาจารึก ๔ แห่งที่ค้นพบที่โว-กาญ จังหวัดญัตรัง (เวียดนาม) ๑ แห่ง นักตาดำบองแตก จังหวัดตาแก้ว ๑ แห่งปราสาทปราละแวง กูซังชิน (โคชินจีน - Cochin China) ๑ แห่ง และที่แม่น้ำ บาตี จังหวัดตาแก้ว ๑ แห่ง ศิลาจารึกเหล่านี้ได้กล่าวถึงพระราชกษัตริย์ผู้เคารพศาสนาพราหมณ์ ขณะที่บางแห่งกล่าวถึงพระราชกษัตริย์ที่นับถือพระพุทธศาสนา ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ทั้งประชาชน และพระราชกษัตริย์ศาสนาผสมผสานปะปนกัน

นอกจากนี้ยังได้พบจดหมายเหตุของจีนที่ได้บันทึกเรื่องราวของพระราชกษัตริย์ในราชอาณาจักรพูนัน(นครพนม) หลายพระองค์ ที่สำคัญคือพระราชกษัตริย์องค์หนึ่งในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๒ พระนาม ฟาน มั่น หรือ ฟาน-เจ-มัน หรือ เสรีเมยเรีย (ศรีมาระ) ผู้เป็นกษัตริย์ที่นับถือพระพุทธศาสนา มีชื่อเสียงเลื่องลือ ทรงยกทัพไปตีประเทศใกล้เคียงให้ยินยอมพระองค์ทั้งหมด อีกทั้งศิลาจารึกที่เก่าแก่ที่สุดของกัมพูชาที่ค้นพบในโว-กาญ ก็ได้บันทึกพระราชโองการของพระเจ้าฟาน-เจ-มัน (ศรีมาระ) ว่าทรงเลื่อมใสต่อพระพุทธศาสนา เช่นเดียวกับศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช แห่งประเทศอินเดีย

เนื้อความในศิลาจารึกนี้ได้กล่าวไว้ว่า “พระราชวงศ์ศรีมาระ ได้ให้จารึกไว้เพื่อเป็นอนุสาวรีย์โดยเฉพาะพระเจ้าศรีมาระว่า ราชกุล คือประณวมวงศ์เลื่อมใสต่อพระพุทธศาสนา โดยทรงเห็นแจ้งซึ่งศีลธรรมที่สำคัญคือไตรลักษณ์ ทรงประกอบด้วยพระเมตตากรุณาแห่งสรรพสัตว์ และให้บริจจาคพระราชทรัพย์ของพระองค์เพื่อเป็นทานไว้เป็นสาธารณประโยชน์ และที่สุดทรงสั่งกำชับไว้ว่าขอให้พระราชกษัตริย์ต่อไปในอนาคต ปฏิบัติตามประกาศนี้เพื่อเป็นประโยชน์อันใหญ่หลวงของสัตว์โลก

จากศิลาจารึกข้างต้นอาจกล่าวได้ว่า พระราชกษัตริย์ให้ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ไม่เพียงแต่เป็นพุทธศาสนูปถัมภ์เท่านั้น ทรงยังได้ศึกษาหลักธรรมวินัยเข้าใจอย่างถ่องแท้ จนทรงบริหารประเทศตามหลักพระพุทธศาสนา โดยยึดหลักทศพิธราชธรรมเพื่อ กำจัดทุกข์บำรุงสุขแก่ประชาชนทุกหมู่เหล่า ทรงห่วงใยความเป็นอยู่ของประชาชน จึงต้องจารึกพระบรมราชโองการเพื่อให้พระราชกษัตริย์ในอนาคตยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติ ต่อมาเมื่อมีพระราชกษัตริย์องค์ที่ยังให้ความสำคัญแก่นับถือพระพุทธศาสนา เช่น พระเจ้าเกาติ-นยะชัยวร

มัน (ค.ศ.๔๗๘) ซึ่งแต่ก่อนทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ ต่อมาได้เปลี่ยนมานับถือพระพุทธศาสนา ในราชสมัยนี้มีพระภิกษุอินเดียรูปหนึ่งชื่อนาคเสน ผู้มากด้วยความรู้ทางพระธรรมวินัย ที่พระองค์ทรงให้ความเคารพนับถือมากที่สุดกระทั่งทรงแต่งตั้งให้เป็นศาสนทูตกระชับความสัมพันธ์ไมตรีกับราชวงศ์จีน คือพระเจ้า วู-ตี้ พร้อมทั้งนำเครื่องบรรณาการเป็นจำนวนมากไปถวาย พระเถระรูปนี้ได้ทูลพระเจ้ากรุงจีนว่า “ประเทศพูนัน” นับถือศาสนาฮินดูนิกายไศวะ แต่พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองมีพระภิกษุสามเณรจำนวนมาก ต่อมาปี ค.ศ. ๕๐๓ ได้ส่งราชทูตไปเมืองจีนอีกรอบโดยนำเอาบรรณาการเป็นจำนวนมากไปถวาย เช่น พระพุทธรูปทำด้วยหินทะเล (ปะการัง) จำนวนหนึ่ง เอียน แฮริส (Ian Harris) ได้อ้างถึงข้อความของ Che ที่บันทึกไว้ในศตวรรษที่ ๕ ว่า มีพระภิกษุที่มาจากประเทศอินเดีย ๒๐๐ รูป อยู่ในรัฐทวน เซียน (Tuen-siun) ซึ่งเป็นรัฐอยู่ใต้การปกครองของอาณาจักรพูนันในราชสมัยเดียวกันนี้ทรงได้ส่งพระสังฆปาละ (Sanghapala) หรือสังฆปาละแห่งพูนัน ที่จีนเรียกว่า เสงโปล (ค.ศ.๔๖๐ - ๕๒๔)

พระพุทธศาสนาในยุคนี้มีความเจริญมากพอสมควรมีการเผยแผ่อย่างกว้างขวาง ดังที่พบเห็นตามศิลาจารึกและพระพุทธรูปมากมาย มีนักวิชาการหลายท่านแสดงความเห็นว่า ชาวพูนันนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท เช่น ศิลาจารึกบางแห่ง มีข้อความเป็นแบบเถรวาท ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรคที่ พระสังฆปาละแปลก็เป็นของฝ่ายเถรวาท

สรุปได้ว่าพระพุทธศาสนาที่เข้ามายังพูนันครั้งแรกนั้น เป็นพระพุทธศาสนาเถรวาท ต่อมาศาสนาฮินดูนิกายไศวะได้แผ่เข้ามาทางชนชั้นปกครอง และทั้งพระพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูได้เจริญรุ่งเรืองอยู่คู่เคียงกันตลอดจนสิ้นยุค แต่ต่อมาอาณาจักรนี้ประสบกับปัญหาทางการเมือง จึงตกอยู่ใต้การปกครองของอาณาจักรเจนละซึ่งเคยอยู่ใต้การปกครองมาก่อน

เจนละนับเป็นอีกอาณาจักรหนึ่งที่เคยอยู่ใต้การปกครองของอาณาจักรพูนัน แต่ภายหลังที่อาณาจักรพูนันเสื่อมลง เจนละก็มีอำนาจแทน พระมหากษัตริย์ที่ปกครอง เช่น พระเจ้าภวรมันที่ ๑ (จิตรเสน) มเหศวรมัน (ระหว่าง ค.ศ. ๖๑๖ - ๖๓๙) นับถือศาสนาฮินดู โดยเฉพาะลัทธิพราหมณ์ แต่พระพุทธศาสนาเถรวาทก็ยังเจริญรุ่งเรืองอยู่ แต่อย่างไรก็ตาม ในภายหลังพระพุทธศาสนาหายากก็เข้ามาแทน เนื่องจากนิกายนี้มีลักษณะคล้ายกันกับศาสนาพราหมณ์ ดังในพระราชพิธีเถลิงราชสมบัติของพระเจ้าอิตานวรมันที่ ๑ (ค.ศ. ๖๑๒ - ๖๒๖) เอียน แฮริส (Ian Harris) ได้อ้างถึงพระราชพงศาวดารจีนในรัชสมัยซู่ (Sui Dynasty) ว่า มีพระภิกษุและภิกษุณีจำนวนมากเข้าร่วมในพิธีนี้ด้วย แม้ว่าพระองค์ยังทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ก็ตาม แต่เอกสารบางชิ้นกลับระบุว่าในยุคนี้มีการเบียดเบียนพระพุทธศาสนาอย่างหนัก จนแทบจะสูญสิ้น โดยเฉพาะในรัชสมัยของพระเจ้าภวรมันที่ ๒ ปี ค.ศ. ๖๓๙ ดังที่พระภิกษุชาวจีนรูปหนึ่ง คือ ยี-จิง ได้บันทึกไว้เมื่อเดินทางผ่านมาทางเอเชียอาคเนย์ในช่วงปี ค.ศ. ๖๗๑ - ๖๙๕ ว่า “ประเทศนี้ พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองยิ่งนัก และแพร่หลายทั่วไป ต่อมาเมื่อมีพระราชพระองค์หนึ่งไม่พอพระทัย และทรงล้างผลาญจนหมด เวลานี้แม้ภิกษุองค์หนึ่งก็ไม่เหลืออยู่ด้วย” อย่างไรก็ตาม ต่อมาเมื่อพระมหากษัตริย์อีกองค์หนึ่งพระนามพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ (ค.ศ. ๖๕๗ - ๖๘๑) มีเดชาานุภาพขยายอาณาเขตอย่างกว้างขวางจนไปถึงน่านเจ้า มีศิลาจารึกหลายแห่งที่กล่าวถึงรัชสมัยนี้ว่า พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรือง ดังศิลาจารึกที่วัดไพรเวียร์ใกล้เมืองวยาธปุระ

มีการค้นพบศิลาจารึกหลายแห่งเช่นที่ ไพรเวียร์ อำเภอกำแพงทรอแบก จังหวัดไพรเว (ค.ศ. ๖๖๔) ที่วัดปราสาท อำเภอกำแพงทรอแบก เช่นเดียวกัน และศิลาจารึกที่ ปราสาทตาเกียม จังหวัดเสียมเรียบ (ค.ศ.๗๙๑)

รวมทั้งศิลาจารึกอีกมากมาย ที่ค้นพบในประเทศไทย เช่น ศิลาจารึกที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี เป็นศิลาจารึกภาษาเขมร ศิลาจารึกที่หินกอง (Hin K'on) จังหวัดนครราชสีมา ที่เป็นทั้งภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร ศิลาจารึกที่ ปราสาทออมปี่โรลรม จังหวัดกำแพง (กัมพูชา) ซึ่งศิลาจารึกทั้งนี้ล้วนแต่กล่าวถึงการบูชาพระรัตนไตรย การก่อสร้างพระพุทธรูปโพธิสัตว์ การถวายทาสพระโพธิสัตว์ (ผู้ดูแลพระพุทธรูปปฏิมา รูปอวโลกิตศวร) การถวายพัทธสีมาและการถวายผ้ากฐินแก่พระภิกษุสงฆ์ช่วงออกพรรษา ซึ่งชี้ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาในปลายยุคอาณาจักรเจนละนี้มีความเจริญมากทีเดียว ดังที่ หลวงจิ้นซื่อจิ้งซึ่งได้จารึกไปอินเดียและเดินทางผ่านทะเลใต้ได้เขียนบันทึกไว้ว่า ในประเทศพูนัน (เจนละ) มีวัดทั่วไปทุกแห่ง มีสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของพราหมณ์อยู่ใกล้กันกับวัดพระพุทธศาสนา ทั้งสองศาสนาอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ประชาชนทั่วไปนิยมบวชในพระพุทธศาสนา แม้พวกเจ้านายก็บวชเช่นเดียวกัน

ต่อมาหลังจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ ไม่นานนักอาณาจักรเจนละได้แตกแยกเป็น ๒ ส่วน คือเจนละน้ำ และเจนละบก ซึ่งเจนละทั้งสองนี้อยู่ใต้อิทธิพลของขวา ส่วนพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ซึ่งขึ้นครองราชย์ต่อได้ย้ายเมืองหลวงไปตั้งอาณาจักรที่อื่น จึงนับได้ว่ายุคเจนละสิ้นสุดลงพระพุทธศาสนาก็เริ่มเสื่อมลงเหมือนกัน แต่นั่นไม่ได้หมายความว่าพระพุทธศาสนาสูญหายจากอาณาจักรยุคเจนละ กล่าวคือยังมีประชาชนที่อยู่ห่างไกลจากเมืองหลวง และข้าหลวงชั้นผู้น้ำ ให้ความเคารพนับถือ และสนับสนุนพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี

มีนักโบราณคดีหลายท่านตั้งข้อสังเกตรูปปฏิมาต่างๆ ที่มีลักษณะเป็นพระโพธิสัตว์ได้สรุปว่าพระพุทธศาสนาที่เข้ามาในยุคนี้เป็นพระพุทธศาสนานิกายมหายานซึ่งได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรศรีวิชัย และได้แพร่ไปอย่างรวดเร็ว เนื่องจากนิกายนี้มีลักษณะคล้ายกับศาสนาพราหมณ์

๓. พระพุทธศาสนายุคพระนคร (ค.ศ. ๘๐๒ - ๑๔๓๑)

อาณาจักรเจนละซึ่งเป็นอาณาจักรที่เป็นศูนย์กลางแห่งการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ศิลปวัฒนธรรมระหว่างประเทศ (จีนกับกัมพูชา) แต่ผู้นำอาณาจักรนี้ได้แตกแยกสามัคคีกันจนนำไปสู่การแบ่งเป็นสองอาณาจักรคือเจนละน้ำ และเจนละบก ที่ต่างก็เป็นรัฐอิสระออกจากกัน ต่อมาไม่นานนักอาณาจักรนี้ก็ตกอยู่ใต้การปกครองของอาณาจักรขวา ทั้งประชาชนทั่วไป และเชื้อพระวงศ์ถูกกวาดต้อนไปอยู่ที่ขวา หลักฐานทางประวัติศาสตร์และศิลาจารึก ไม่ได้ระบุชัดเจนเท่าใดนักเกี่ยวกับชะตากรรมของประชาชน แต่พอมีหลักฐานที่ทำให้เรารู้ว่าอย่างน้อยมีเชื้อพระวงศ์ที่รู้จักในนามพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ (ค.ศ. ๘๐๒) ได้พยายามกู้อิสรภาพจากขวา โดยเกณฑ์ประชาชนจำนวนหนึ่งที่ยังมีความศรัทธาต่ออดีตพระราชินีให้ลุกขึ้นต่อต้านอำนาจขวา และประกาศอิสรภาพ รวบรวมเจนละทั้งสองให้เข้าด้วยกัน ท้ายที่สุดทรงสามารถจัดตั้งราชธานีด้วยตนเอง ซึ่งราชธานีแรกชื่อ อินทรบูรณะนคร (ปัจจุบันอยู่ที่อา เกอทะโงงชะมูม จังหวัดกำแพงจาม) ต่อมาย้ายเมืองหลวงมาที่หริหาลยะ (Harharalaya) ห่างจากจังหวัดเสียมเรียบ ๑๕ กิโลเมตรและท้ายที่สุดตั้งราชธานีใหม่ที่ภูเขาศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งในจังหวัดเสียมเรียบชื่อพนมกุเลน ราชธานีใหม่นี้ชื่อว่า มเหนทรบรรพต (Mahendraparvata) ที่แห่งนั้น ทรงได้ประกอบพิธี ศักดิ์สิทธิ์หนึ่งชื่อ “เทวราช” ซึ่งเป็นพิธีประกาศเอกราชเป็นจักรพรรดิธิราช และยกเกียรติของพระองค์ขึ้นเป็นองค์เทวราชคือพระหริหระครั้งแรกในประวัติศาสตร์กัมพูชา หรือหมายถึงเสด็จแห่งสากลจักรวาล กัมพูชาในรัชสมัยนี้ เคารพนับถือพระหริหระ (คือพระนารายณ์กับพระอิศวรรวมกัน) แต่ในรัชสมัยนี้พระพุทธศาสนาทั้งสองนิกายยังมีการเคารพนับถืออยู่

จากการศึกษาผลงานของนักวิชาการหลายท่าน พบว่าในรัชสมัยนี้และรัชสมัยต่อมา (ประมาณสองศตวรรษต่อมา) มีการเปลี่ยนแปลงการนับถือศาสนาระหว่างพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ กล่าวคือถ้าพระราชานับถือพระพุทธศาสนา ราชบุโรหิตจะนับถือศาสนาพราหมณ์ถ้าราชบุโรหิตนับถือพระพุทธศาสนา พระราชานับถือศาสนาพราหมณ์ เช่น พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ (ค.ศ. ๘๗๗) ตั้งราชธานีที่โรลัวะ อำเภอสุนทรนิคม จังหวัดเสียมเรียบ มีปราสาทบาโคง เป็นหริหาลัยสถาน ทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ แต่ทรงโปรดปรานพระพุทธศาสนาเหมือนกัน ศิลปินที่บุนเก (ค.ศ. ๘๘๖) ระบุว่า มีราชบุโรหิต ชื่อโสมมาทิตยได้สร้างพระพุทธรูปชื่อ “ไตรโลกนาถ” เป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ สามารถช่วยบรรเทาความทุกข์ของผู้คนที่ศรัทธาได้ตามศิลาจารึกพระโค (ค.ศ. ๘๗๙) มีการใช้คำ ว่า “กัมพูชะ” หรือ “กัมพูชะเทศ” ซึ่งเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์กัมพูชา จึงทำให้หลายปี ต่อมาผู้คนเรียกประเทศนี้ “กัมพูชาหรือกัมพูเจีย” พระเจ้ายโศวรมันที่ ๑ (ค.ศ. ๘๗๙) ได้รับราชสมบัติต่อ จึงทรงย้ายพระราชธานีไปอยู่กรุง “ยโศธรปุระ” (นครธม) ทรงนับถือพระพุทธศาสนายิ่งนัก จนยอมรับพระพุทธศาสนานิกายมหายานเป็นทางการครั้งแรกในประวัติศาสตร์ แต่พระพุทธศาสนาเถรวาทและศาสนาพราหมณ์ทรงให้ความอุปถัมภ์เหมือนกัน ดังจะเห็นได้จากศาสนสถานทั้งสามที่ทรงสร้างถวาย เช่น พราหมณาศรม ไชยฉวาศรม เสาคตาศรมซึ่งเป็นการให้เกียรติทั้งสามศาสนาให้มีสิทธิเท่าเทียมกัน

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (ค.ศ. ๑๐๐๒) นับได้ว่าเป็นปฐมกษัตริย์ในยุคมหานครที่นับถือพระพุทธศาสนาเป็นทางการ และยังเป็นพุทธศาสนูปถัมภกนิกายมหายานเป็นอย่างดี แต่ข้าราชการของพระองค์นับถือศาสนาพราหมณ์ ในรัชสมัยนี้ อาณาจักรกัมพูชาได้แพร่ขยายอาณาเขตจากจันทบุรีออกไปทางตะวันตกตลอดลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงประเทศพม่าทำให้อาณาจักรทวารวดี ศูนย์กลางพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งได้เคยอยู่ในอำนาจของอาณาจักรพูนัน และได้รับเอกราชเมื่ออาณาจักรพูนันสลาย แต่ต้องกลับสิ้นอิสรภาพอีกครั้ง และได้ลงไป

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ นับได้ว่าเป็นพระราชายิ่งใหญ่องค์หนึ่งในยุคมหานครทรงบริหารบ้านเมืองตามหลักศาสนา ที่สำคัญคือพระพุทธศาสนานิกายมหายาน มีศิลาจารึกหลายแห่งที่กล่าวถึง นอกจากนี้ยังเป็นราชาที่ประกอบด้วยขันติธรรมยิ่งนัก ทรงไม่เป็นเพียงแต่เป็นพุทธศาสนิกชนลัทธิมหายานเท่านั้น แต่ทรงยังให้ความอุปถัมภ์และโปรดปรานพระพุทธศาสนาเถรวาทและศาสนาพราหมณ์อีกด้วย นักวิชาการบางท่านได้แสดงความคิดเห็นว่า ในรัชสมัยนี้มีพระพุทธรูปนาคปรกครั้งแรก ซึ่งไม่เคยมีมาแต่อดีต แต่อย่างไรก็ตาม แม้ว่าทรงเป็นพุทธศาสนิกชนก็ตาม แต่นั่นไม่ได้หมายความว่าทรงละทิ้งพระราชประเพณีดั้งเดิมหาไม่ ทรงยังรักษาพระราชประเพณีของอดีตพระราชาย่างดี ไม่ว่าจะเป็นการส่งเสริมหรือรักษาปกป้อง ส่วนด้านศาสนาทรงให้สิทธิเท่าเทียมกัน ดังศิลาจารึกภาษาเขมรโบราณที่ค้นพบจังหวัดลพบุรี ประเทศไทย (ค.ศ. ๑๐๒๒ - ๑๐๒๕) ที่ระบุว่า “ภิกษุมหายานก็ดี ภิกษุเถรวาทก็ดี อยู่ร่วมกันด้วยความสุขเกษมศานต์ ส่วนพวกฤๅษีโยคีก็ปฏิบัติตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ได้โดยเสรี ไม่มีการกดขี่ข่มเหงกันและกัน”

ต่อมาในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ (ค.ศ. ๑๑๑๓ - ๑๑๕๐) ผู้ทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ นับเป็นราชาที่ยิ่งใหญ่อีกองค์หนึ่งในประวัติศาสตร์ ไม่เพียงแต่ทรงขยายอำนาจปกครองไปทั่วถึงดินแดนพม่า ชวา เท่านั้น ยังทรงได้สร้างปราสาทที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในโลก ซึ่งรู้จักกันในนาม “นครวัด” ต่อมาพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ผู้ได้รับราชสมบัติต่อ (ค.ศ. ๑๑๕๐) โดยมีพระนางศรียราชจุทามณีเป็นอัครมเหสี มีพระราชบุตรพระองค์หนึ่งประกอบด้วยคุณสมบัติทุกประการ เป็นมกุฎราชกุมารในอนาคต คือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระเจ้าธรณินทรวร

มันที่ ๒ ทรงถือพระพุทธศาสนามั่นคงนัก ศิลาจารึกที่ปราสาทตามพรหมได้กล่าวสดุดีพระองค์หลายประการ แต่ด้วยเนื้อหารวมแล้วว่า “พระองค์เป็นราชาที่ยิ่งใหญ่ นับถือพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง ทรงให้สิทธิเสรีภาพแก่พระภิกษุ พราหมณ์ ประชาชนทั่วไปที่ประสงค์เพื่อจะให้เห็นแจ้งซึ่งสัจธรรม” นอกจากนี้ อย่างกล่าวต่ออีกว่า “ทรงทำวัตรปฏิบัติ มีกราบบังคมทูลพระบาทแห่งพระชินศรีทุกกาลทั้งปวง”

ครั้นเมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้รับราชสมบัติต่อจากพระราชบิดาของพระองค์ในปี ค.ศ. ๑๑๘๑ พระองค์เป็นพระราชายิ่งใหญ่ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกัมพูชา ทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ที่สำคัญคือเคารพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระปราชญาปารมิตา ตามกระแสของพระราชบิดานักวิชาการหลายท่านตั้งข้อสังเกตว่า ทรงทา การปฏิรูประบบความเชื่อทางศาสนา กล่าวคือเปลี่ยนจากเทวราชมาเป็นพุทธราช

ในรัชสมัยนี้ พบเห็นหลักฐานทางโบราณคดีและศาสนสถานโบราณ รวมทั้งศิลาจารึกมากมายทั่วดินแดนกัมพูชา ตลอดจนถึงที่ประเทศไทย ลาว พม่า เป็นต้น ศาสนสถานเหล่านี้ ล้วนแต่สร้างขึ้นเพื่ออุทิศแด่พระพุทธศาสนา พระบิดามารดา มีปราสาทมากมายที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เป็นผู้ก่อสร้าง แต่ที่เป็นที่รู้จักกันที่สุดทั่วโลกคือ ปราสาททายน (นครธม) ปราสาทตาพรหม ปราสาทพระขันธ์ และอีกหลายปราสาทในจังหวัดเสียมเรียบ

พระราชบุตรของพระองค์ชื่อ สุรยกุมาร ทรงได้กล่าวสดุดีพระบิดาของพระองค์ ดังที่พบในศิลาจารึก ตาพรหมว่าทรงก่อสร้างและทำนุบำรุงวัดทางพระพุทธศาสนามากมาย พร้อมทั้งได้กล่าวถึงบุญชีวิตอุเครื่องบริโภค วัตถุสำหรับพุทธบูชา เป็นต้น นอกจากนี้ยังกล่าวถึงพระราชทรัพย์และไทยทานเพื่อบูชาแต่พระมหาเถระจำนวน ๑๗ รูป พระราชาคณะอีก ๒,๗๔๐ รูป

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงไม่เพียงแต่เคารพนับถือพระพุทธศาสนาและศึกษาพระธรรมวินัยเท่านั้น ยังทรงรู้บุญคุณของพระบิดามารดาอีกด้วย ดังศิลาจารึกปราสาททายนที่กล่าวว่าทรงสร้างปราสาทตาพรหมเพื่ออุทิศแด่พระนางขยราชจุตามณี ซึ่งเป็นพระราชมารดา “กรรมอันเป็นกุศลซึ่ง (พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗) ได้ทรงบำเพ็ญโดยชอบต่อพระมารดา ด้วยความจงรักภักดีอย่างนี้แล้ว พระราชาตั้งประณิธานว่า โดยอำนาจบุญราศีนี้ ขอพระราชชนนีของข้าซึ่งผ่านพ้นจากมหาศรคือภพแล้ว ได้สำเร็จซึ่งความเป็นพระชินศรีอย่าขาดเลย” นอกจากนี้ทรงยังสร้างปราสาทพระขันธ์ เพื่อประดิษฐานปฏิมากรของพระเจ้าธรณินทรวรมัน ผู้เป็นพระราชบิดาไว้เป็นองค์โพธิสัตว์โลกेश্বর และถวายพระนามว่า “ชยวรมเศศวร”

ศาสนสถานที่สำคัญประการที่สองของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็คือ การสร้างที่พักคนเดินทางทุกระยะ ๑๖ กิโลเมตร ตลอดถนนสายหลัก ๆ ของกัมพูชา มีที่พักคนเดินทางในลักษณะนี้ ๕๗ แห่ง บนเส้นทางระหว่างเมืองพระนครกับเมืองหลวงของจามปา และอีก ๑๗ แห่ง ระหว่างเมืองพระนคร กับปราสาทพระพุทธศาสนาที่พิมายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยจากกรุงโยธะปุระไปกรุงชยวดี ต่อไปชยสิงหวดี ต่อไปชยวีรวดี ตามถนน ๑๔ หลัง ที่กรุงกัลปยาดลิสธิกะ ๑ หลัง รวมทั้งหมด ๑๒๑ หลัง และท้ายที่สุดก็คือสระน้ำของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งรู้จักกันในนามบารายเหนือ นอกจากนี้ ยังมีบุญซีพระพุทธรูปทำ ด้วยทอง เงิน สัมฤทธิ์ พร้อมทั้งพระยม พระกาฬด้วยอยู่ทุกจังหวัด จำนวน ๒๐, ๔๐๐ องค์

สิ่งก่อสร้างใหม่ๆ เหล่านี้เกิดจากการที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงพิจารณาว่าพระองค์มีภารกิจต้องช่วยขจัดโศก

ของราษฎร ดังที่ศิลาจารึกโรงพยาบาลระบุไว้ว่า

“เพราะทรงเห็นถึงความดีงามของโลกเต็มเปี่ยมพระหฤทัย พระเจ้าอยู่หัวจึงทรงปฏิญาณว่า “เราจะช่วยสรรพสัตว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายอยู่ในวัฏฏะสงสารด้วยคุณธรรมและราชกิจอันดีงาม ขอราชาแห่งกัมพูชาซึ่งสืบต่อจากเราจงตั้งอยู่ในความดี พร้อมด้วยมเหสีและนางสนม ข้าราชการและมิตรสหาย ไปถึงแดนสุขสวัสดิ์ที่ปลดพ้นจากโรคาทั้งปวง”

ตามพงศาวดารพม่ากล่าวว่า “มีสามณัฏฐมอญองค์หนึ่ง ชื่อ ฉปะตะ อายุ ๒๐ ปี ออกไปเรียนที่เกาะลังกา ๒๐ ปี ในปีเดียวกันมีพระภิกษุอีก ๔ รูป รูปหนึ่งชื่อตามลิตะ เป็นพระราชบุตรของพระมหากษัตริย์แห่งประเทศกัมพูชา” ภิกษุตามลิตะ นี้ไม่ใช่ใครอื่นนอกจากพระราชบุตรของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งพระตามลิตะได้นำพระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ เข้ามาเผยแผ่ในประเทศกัมพูชา และเป็นที่ยกย่องสูงสุดในรัชสมัยของพระเจ้าสีนทรวรมัน (ค.ศ. ๑๑๙๖) ทรงได้สร้างวัดวาอารามมากมาย พร้อมทั้งได้บริจาคทรัพย์เงินเพื่อพระพุทธศาสนา และช่วยเหลือประชาชนทุกหมู่เหล่า จนท้ายที่สุดทรงสละราชสมบัติให้พระราชบุตรและเข้าปฏิบัติธรรมในป่า ซึ่งในรัชสมัยนี้ (หมายถึงราชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ถึงพระเจ้าสีนทรวรมัน) มีราชทูตจีน ชื่อ จู ตากวน ได้บันทึกเหตุการณ์ที่ได้พบเห็นมากมายในช่วงที่เขามาสร้างเชื่อมความสัมพันธ์ไมตรีทางการทูตกับอาณาจักรกัมพูชา “ในพระราชอาณาจักรนี้มีนักบวชใช้ผ้าสีเหลืองมากมาย เดินด้วยเท้าเปล่า ไม่มีนักบวชผู้หญิง (พระภิกษุณี)” เขาตั้งข้อสงสัยในขบวนการเสด็จของพระมหากษัตริย์ว่า “มีพระพุทธรูปทองอยู่ข้างหน้า ดูเหมือนว่า น่าแต่เป็นพระเจ้าสีนทรวรมัน” ขณะเดียวกัน ตามประวัติศาสตร์ลาว กล่าวว่าในรัชสมัยนี้อาณาจักรล้านช้างได้รับอิทธิพลจากกัมพูชาที่สำคัญคือพระเจ้าฟ้ารุ่ง ทรงได้เล่าเรียนวิชาพระพุทธศาสนากับคณะสงฆ์ผู้นำหลายรูปและเมื่อกลับมายังประเทศของพระองค์ได้นำพระภิกษุสงฆ์ราชบัณฑิตทางพระพุทธศาสนา ขนมธรรมประเพณีกัมพูชามาด้วย

ดังที่ได้กล่าวถึงเรื่องพระพุทธศาสนาในยุคพระนคร หมายถึงยุคที่นครวัดนครธม ซึ่งเป็นเมืองหลวงกัมพูชาในอดีต เป็นยุคที่อารยธรรมเจริณรุ่งเรืองถึงขีดสุด เป็นมหาอาณาจักรยิ่งใหญ่ส่วนศาสนา ที่สำคัญคือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเจริณรุ่งเรืองคู่เคียงกับศาสนาฮินดูและผสมผสานเข้าด้วยกัน ปราสาทราชฐานต่าง ๆ ล้วนสร้างอุทิศถวายในพระพุทธศานามหายานและศาสนาฮินดู

๔. พระพุทธศาสนายุคหลังพระนคร (ค.ศ.๑๔๓๑-๑๘๖๓)

นับแต่ยุคพระนครเสื่อมลงจัดได้ว่าเป็นยุคมืดทางประวัติศาสตร์ของกัมพูชา กล่าวคือเกือบสามศตวรรษที่ไม่มีข้อมูลใดกล่าวถึง ดังนั้น พระราชพงศาวดารนับได้ว่าเป็นเอกสารชิ้นสำคัญที่สามารถให้ข้อมูลเรื่องราวที่เกิดขึ้นในสมัยหลังยุคพระนคร จากการสำรวจพระราชพงศาวดารกัมพูชาพบว่าราวประมาณเกือบสามร้อยปี มีการปฏิรูปทางการเมือง กล่าวคือระบุพระนามของพระราชซึ่งในช่วงนี้ คำว่า วรมันไม่ได้นำเอามาใช้อีกต่อไป (คำว่า วรมันถูกเอามาใช้อีกครั้งในราชสมัยของสมเด็จพระนโรดม สีหนุภายหลังจากได้รับเอกราชจากฝรั่งเศส และอีกครั้งระหว่าง ค.ศ. ๑๙๘๙ - ๑๙๙๕) แต่พระราช (ตาตรอซอกพะแอม หรือ ตาแตงหวานปี ค.ศ.๑๖๓๖ - ๑๓๔๐) ที่สืบทอดพระราชสมบัติทรงได้ให้ความอุปถัมภ์แก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี ให้สิทธิเสรีภาพทั้งการนับถือ และเผยแผ่

พระราชพงศาวดารยังระบุว่า อาณาจักรอยุธยาเป็นอาณาจักรที่เรืองอำนาจได้นำทัพนครศรีธรรมราชมา จนทำให้พระราชารุ่นหลัง เช่น สมเด็จพระ ปญญาตต้องย้ายเมืองหลวงจากพระนครมาที่บาसान (เสรีสันโธร์ จังหวัดกำแพงจามปัจจุบัน) และท้ายที่สุดมาที่พนมเปญ การย้ายเมืองหลวงแต่ละครั้งพระราชาท้องมา ปรีกษาหารือกับสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ และคณะราชบุโรหิต ซึ่งทำให้เราเข้าใจได้ว่า พระพุทธศาสนา ยังมีความสำคัญต่อพระราชสำนัก และประชาชนทั่วไป พร้อมทั้งเป็นที่พึ่ง และขวัญกำลังใจ ให้พุทธศาสนิกชนเสมอพระราชพงศาวดารยังระบุต่ออีกว่าพระพุทธศาสนายังมีความเจริญ และสามารถอยู่ เคียงคู่กับสังคม เนื่องจากพระราชเป็นศาสนูปถัมภ์มาอย่างดี(หมายถึงสมเด็จพระบาทศรีธรรมราชา ปี ค.ศ. ๑๖๒๙ - ๑๖๓๔ ถึงพระบาทสุคนบท) ทรงไม่เพียงแต่มีความศรัทธาเลื่อมใสเท่านั้นบางครั้งต้องปฏิบัติธรรม และให้อโวาทแก่ข้าราชการให้รู้จักการทา บุญ ให้ทาน ทำความดี พร้อมทั้งได้สร้างวัดวาอารามเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ทรงให้พระราชบุตรบวชเรียนในสำนักพระพุทธศาสนา ในรัชสมัยนี้ มีพระมหาเถระหลายรูปผู้มาก ด้วยความรู้ทางพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนานับได้ว่ามีความเจริญมากที่สุดยุคเมืองหลวงย้ายมาที่อุดงค์ซึ่งในยุคนั้นแม้ว่ามีสงครามทาง การเมืองทั้งภายใน (การขัดแย้งพระราชสมบัติ) และภายนอก (ไทยและเวียดนาม) ก็ตาม แต่พระพุทธศาสนา ยังทำหน้าที่เป็นที่พึ่งทางใจของพระราชสา นักและประชาชนเสมอ อันเนื่องจากพระราชที่ได้ขึ้นมาครองราชย์ สมบัติล้วนแต่ได้บวชเรียนมาก่อน เช่น สมเด็จพระบาทองค์เอง (ค.ศ.๑๗๗๙ - ๑๗๙๖) เคยบวชเรียนที่วัด มหาธาตุ กรุงเทพ เข้าใจหลักพระธรรมศาสนาเป็นอย่างดี ทรงให้อโวาทแก่ข้าราชการให้เรียนรู้หลักธรรมใน พระพุทธศาสนา และรัชสมัยนี้มี พระธรรมวิปัสสนากอง จากวัดพระนคร (จังหวัดเสียมเรียบ) เป็นผู้มากด้วย ความรู้ทางพระพุทธศาสนาและวิปัสสนา เชื้อพระวงศ์ให้ความเคารพนับถือและเคยไปเยี่ยมท่านเป็นประจำ ต่อมาพระองค์จันทร์ หรือพระบาทอุทัยราชา ได้สืบราชสมบัติต่อจากพระบิดา ทรงให้ความเคารพนับถือ พระพุทธศาสนาตามรอยของพระบิดา ทรงให้ความอุปถัมภ์แก่พระพุทธศาสนา พร้อมทั้งให้พระราชบุตร และ พระอนุชาผนวชในสำนักพระพุทธศาสนา ทรงปรีกษาหารือกับสมเด็จพระสังฆราชพระธรรมวิปัสสนาวิดสมอ ราย จังหวัดเสียมเรียบเสมอ พระราชพงศาวดารระบุว่า พระองค์จันทร์ทรงให้สร้างวัดวาอารามมากมายทั่ว ประเทศ ไม่ว่าจะในพระราชวัง (เขาพระราชทรัพย์ ณ อุดงค์) หรือนอกราชวัง และยังระบุต่ออีกว่า พระราชา องค์นี้ ได้นิมนต์พระมหาเถระทั้งหลายที่มากด้วยความรู้ทางพระไตรปิฎกทั่วประเทศมาสังคายนาแปล พระไตรปิฎกที่พระวิหารบนเขาพระราชทรัพย์

แต่ภายหลังรัชสมัยนี้ กัมพูชาอยู่ใต้การปกครองเวียดนาม เวียดนามได้ทำการปฏิรูปโครงสร้างสังคมมากมาย ที่ เห็นเด่นชัดก็คือบังคับให้ข้าราชการแต่งตัวเป็นเวียดนาม และแต่งตั้ง พระองค์มี (ค.ศ.๑๘๓๔ - ๑๘๔๑) เป็น กษัตริย์โดยขนานนามพระนางในภาษาเวียดนามว่า “ยากุนญ”ในพระราชพิธีอภิเษก ก็ให้ข้าราชการ เชื้อพระ วงศ์แต่งตัวในชุดเวียดนาม นอกจากนี้ยังได้ทำลายวัดทางพระพุทธศาสนา รื้อโบสถ์ที่สร้างด้วยไม้มาทำ เป็นสา นิกงานเวียดนาม พระวิหารพระพุทธศาสนาเปลี่ยนมาเป็นพระวิหารอุ้งเชิง ซึ่งเป็นชื่อของข้าหลวงเวียดนาม ที่มาประจำการในพนมเปญ เอกสารบันทึกของตาเม็ยส (Ta Mas's Memoir) ได้ให้ข้อมูลอย่างสำคัญเกี่ยวกับ ความโหดร้ายของเวียดนามที่ใช้กำลังทำลายพระพุทธศาสนา เช่น เผาโบสถ์วิหาร ทำลายพระสงฆ์ เอาพระ พุทธปฏิมาทางประวัติศาสตร์ที่ทำโดยทอง สำริด เงินเป็นต้นบังคับพุทธศาสนิกชนกัมพูชาให้เปลี่ยนนับถือจาก พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของเวียดนามทำให้ประชาชนต้องลุกขึ้นต่อต้านอย่างรุนแรง ซึ่งทำให้เข้าใจได้ว่า สถานภาพพระพุทธศาสนาในช่วงนี้ไม่ค่อยดีนักถูกปิดกั้นเสรีภาพทางการเผยแผ่ อาจพูดในอีกมุมว่าระบบ สังคมนิยมพระพุทธศาสนาถูกทำลายจนสิ้นเชิง แต่อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจพระราชพงศาวดารในปลาย

ยุคอุดมคัมพบว่าพระพุทธศาสนาได้ฟื้นฟูอีกครั้ง ซึ่งในการฟื้นฟูครั้งนี้ มีความเจริญยิ่งกว่ายุคไหนๆ ภายหลังกษัตริย์พระนคร กล่าวคือพระองค์ด้วง (ค.ศ.๑๘๔๑ - ๑๘๕๙) เนื่องจากในขณะที่ทรงเป็นเชลยสงครามในประเทศไทย ทรงได้บวชเรียนหลายพรรษาในกรุงเทพฯ มีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก ทรงมีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ในคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ที่เพิ่งจะอุบัติใหม่ ในผลงานของมานิจ ชุมซาล (Manich Jumsal) ว่าทรงได้สนทนาธรรมเป็นประจำกับสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงยังอยู่ในสมณเพศเดียวกัน

ภายหลังกษัตริย์พระนคร ทรงได้เป็นพระมหากษัตริย์ประจากรุงอุดมคัม ภายใต้อำนาจสนับสนุนของพระมหากษัตริย์สยามในรัชกาลที่ ๓ ทรงบริหารประเทศชาติด้วยหลักทศพิธราชธรรม แนะนำข้าราชการให้รู้จักปฏิบัติพระธรรมวินัย ทรงผนวชพระราชบุตรและพระอนุชาในสำนักพระพุทธศาสนา ซึ่งมีสังฆราชนิลเตียง และสมเด็จพระสังฆราชป่าน (สมเด็จพระสังฆราชฝ่ายธรรมยุติกนิกาย) เป็นผู้ให้การดูแล ทรงจัดตั้งโรงเรียน และพระวิหารในพระบรมราชวัง ภายหลังกษัตริย์พระนคร ทรงเสด็จมาสอนธรรมวินัยบาลีแก่พระภิกษุสามเณร ทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ทำการปรับปรุงโครงสร้างการบริหารคณะสงฆ์ และแต่งตั้งคณะสงฆ์ตามลำดับสายการปกครอง

รัชสมัยของสมเด็จพระองค์ด้วง นับได้ว่าพระพุทธศาสนาเจริญมากที่สุด ประเทศสงบสุขปราศจากสงคราม ทำให้พระองค์มีโอกาสในการปรับโครงสร้างการบริหารประเทศ การให้บริการแก่ประชาชน นับเป็นยุคทองของพระพุทธศาสนาอีกครั้ง ขณะเดียวกัน ในระหว่างช่วงนี้ชาวตะวันตกเริ่มมีบทบาททางการเมืองภาคเอเชียอาคเนย์ ซึ่งทำให้พระองค์ต้องพึ่งพาอำนาจชาวตะวันตกที่สำคัญคือฝรั่งเศสมาคานอำนาจประเทศเพื่อนบ้านอย่างไทย และเวียดนาม

ไทยและเวียดนามมีบทบาทในกัมพูชามากที่สุดภายหลังกษัตริย์พระนคร ไม่ว่าจะทางการเมือง หรือวัฒนธรรม แม้กระทั่งในราชสำนัก ซึ่งทำให้ผู้นำของประเทศต้องหาที่พึ่งใหม่ นั่นหมายถึงว่ากัมพูชาต้องหันไปหาอำนาจอย่างฝรั่งเศส ดังนั้นพระองค์จึงสร้างสัมพันธไมตรีกับฝรั่งเศส แต่การสร้างความสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศนี้ต้องยุติชะงักเมื่อสมเด็จพระองค์ด้วงทรงสวรรคต แต่อย่างไรก็ตาม นั้นไม่ได้หมายความว่า กัมพูชาหมดที่พึ่ง พระราชบุตรพระองค์นามสมเด็จพระองค์นโรดม (ค.ศ.๑๘๕๙ - ๑๙๐๔) ได้สืบสานความสัมพันธ์ไมตรีกับฝรั่งเศสต่อ จนท้ายที่สุด กัมพูชาต้องตกอยู่ใต้อาณานิคมฝรั่งเศสในปี ค.ศ.๑๘๖๓

๕. พระพุทธศาสนาในยุคอาณานิคม (ค.ศ.๑๘๖๓ - ๑๙๕๓)

กัมพูชาภายหลังกษัตริย์พระนครว่า การแทรกแซงการเมืองระหว่างประเทศทำให้กัมพูชาต้องประสบกับปัญหามากมาย ไม่ว่าจะความเป็นอยู่ของประชาชน ยิ่งเลวร้ายกว่านั้น คือประชาชนส่วนหนึ่งได้กลายเป็นเชลยศึกสงคราม พระราชพงศาวดาร (Chronicle) และการบันทึกความทรงจำของตาเม็ยะ (Ta Mas's Memoir) ได้ระบุความเป็นอยู่ของเชลยศึกไว้ ซึ่งสอดคล้องกับผลงานของเดวิด แชนด์เลอร์ ว่าสภาพภาพของประชาชนที่เป็นเชลยศึกและประชาชนทั่วไปเปรียบเหมือนคนตายทั้งเป็น ทรัพย์สินนอกจากถูกเผาทำลายแล้ว และยังถูกยึดเอาเป็นทรัพย์สินของตน

จากเหตุผลดังกล่าว นับเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้สมเด็จพระองค์ด้วงทรงตัดสินใจพระทัยยอมรับทำตามการเสนอแนะของนักเผยแผ่ศาสนาชาวฝรั่งเศสในการสร้างความสัมพันธ์ไมตรีกับข้าหลวงฝรั่งเศส แต่การกระชับ

ความสัมพันธ์ดังกล่าวต้องยุติชะงักเมื่อสมเด็จพระองค์ด้วงสวรรคตไปก่อน เมื่อพระราชทายาทของพระองค์ คือ เจ้าบรมวงศ์สับสนสัมพันธ์ไมตรีต่อจนได้บรรลุความสำเร็จ โดยพระองค์ได้ลงพระปรมาภิไธยยอมรับให้ ฝรั่งเศสเป็นเจ้าอาณานิคม เมื่อวันที่ ๑๖ สิงหาคม ปี ค.ศ. ๑๘๖๓

การทำสนธิสัญญายอมรับฝรั่งเศสเป็นเจ้าอาณานิคมกัมพูชา ถ้ามองในมิติหนึ่งจะพบว่ากัมพูชาสามารถคานอำนาจจากการคุกคามของประเทศเพื่อนบ้านได้ แต่ถ้าหากมองในอีกมิติหนึ่งจะพบว่า กัมพูชากำลังจะเสียเปรียบฝรั่งเศส กล่าวคือนับแต่ทำสนธิสัญญา มา ฝรั่งเศสยังไม่ได้ทำประโยชน์ให้กัมพูชาเป็นชิ้นเป็นอัน มิหนำซ้ำ ยังได้ทำสนธิสัญญากับประเทศไทยในการยอมรับให้สามจังหวัดภาคตะวันตกเฉียงใต้ของประเทศ เช่น จังหวัดปัตตานี (พระตำบอง) จังหวัดเสียมเรียบ (เสียมราฐ) สิริโสภณ (ศรีโสภณ) อยู่ภายใต้การปกครองของประเทศไทยอย่างเป็นทางการนอกนั้น ยังมีสนธิสัญญาอีกหลายฉบับที่บ่งบอกถึงการทอนและลดบทบาทอำนาจของพระมหากษัตริย์ ไม่ว่าจะเป็นอำนาจการบริหารจัดการ การปกครอง การทหาร การเงิน เป็นต้น

จากประเด็นปัญหาข้างต้น สามารถเชื่อมโยงถึงเหตุการณ์เกิดขึ้นกับพระพุทธศาสนาในกัมพูชา กล่าวคือนับแต่ฝรั่งเศสเป็นเจ้าอาณานิคม คณะสงฆ์กัมพูชาชุดหนึ่งที่น่าโดยอาจารย์สวา (Achar Sva) และอาจารย์โปกาโบร์ (Achar Pokambo) ได้ทำการเคลื่อนไหวต่อต้านฝรั่งเศสควบคู่การเคลื่อนไหวขอพระสงฆ์ชาวกัมพูชาที่กลับมาจากประเทศไทยซึ่งถูกปลุกกระดมชาตินิยมโดยเจ้าบรมยุคนันโธร์ (Prince Norodom Yukanthor)

การเคลื่อนไหวครั้งนั้นทำให้เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสต้องจับตาพระพุทธศาสนาเป็นพิเศษนอกจากนี้ พระพุทธศาสนา ยังถูกกดขี่เข้มงวดทั้งบทบาทและหน้าที่ ไม่ว่าจะเป็นการปฏิบัติศาสนพิธีกระทั่งการเข้ามามีส่วนในการจัดปฏิรูประบบการปกครองของคณะสงฆ์

จากการศึกษาของยัง ซัม (Yang Sam) พบว่า ในแต่ละปี ฝรั่งเศสได้ทำการปฏิรูประบบการปกครองหลายครั้ง ทั้งนี้เนื่องจากฝรั่งเศสอยากมีบทบาททางการปกครองคณะสงฆ์ เหตุผลก็คือ

๑) อยากมีอำนาจเหนือคณะสงฆ์ธรรมยุติกายที่มีสถาบันพระมหากษัตริย์ให้ความอุดหนุน และลดอิทธิพลของไทย

๒) ลดความเชื่อมั่นของประชาชนที่ให้ความเคารพนับถือคณะสงฆ์มหานิกาย โดยกล่าวหาอาจารย์สวาและอาจารย์โปกาโบร์ ซึ่งเป็นอดีตพระสงฆ์ว่าเป็นขบถ ทั้งนี้เพื่อรักษาความปลอดภัยของเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศส

การเคลื่อนไหวของคณะสงฆ์ต่อต้านฝรั่งเศสนั้นมีหลายครั้ง เช่น กรณีชาวบ้านครางเลียว จังหวัด กำปงชนังที่ฆาตกรรมข้าหลวงฝรั่งเศสชื่อบาร์เดซ (Résident Supérieure Bardez) ในขณะที่ มาเก็บภาษี ซึ่งมีพระสงฆ์เคยเตือนเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสให้ผ่อนปรน แต่เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสยังดื้อรั้น กระทั่งพยายามวางแผนเพื่อเก็บภาษีจากพระสงฆ์ และต่อมาก็คือการเคลื่อนไหวของพระอาจารย์แฮม เจียว (Preah Ajar Ham Chiev) ผู้เป็นศาสตราจารย์บาลีชั้นสูง ซึ่งการเคลื่อนไหวครั้งนี้มีจำนวนพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนมากกว่าพันคนเดินขบวนเพื่อเรียกร้องสิทธิเสรีภาพ และเพื่อปกป้องอักษรศาสตร์จากข้าหลวงฝรั่งเศสใหญ่ชื่อออร์จโคติเยร์ (Georger Gautier) ซึ่งเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำกัมพูชาพยายามทำการเปลี่ยนแปลงภาษาเขมรมาเป็นภาษาฝรั่งเศส จึง

แต่งตั้งเจ้าหน้าที่ทั้งชาวฝรั่งเศส และกัมพูชาที่สามารถพูดภาษาฝรั่งเศสได้ประจำการตามสำนักงานต่าง ๆ นับแต่ระดับต่ำ จนถึงระดับสูงสุด โดยคาดหวังว่า จะสามารถตั้งประเทศฝรั่งเศสที่อีกชายฝั่ง (La France d'outré Mer) ซึ่งหมายถึงกัมพูชา

ดังนั้น ข้าหลวงฝรั่งเศสชื่อ ยอร์จ โกติเยร์ ได้ประกาศความตั้งใจจะเปลี่ยนพยัญชนะกัมพูชาทั้ง ๔๕ ตัวให้เป็นตัวอักษรโรมัน โดยมี จอร์จ เซเดส์ (George Cœdès) เป็นผู้รับผิดชอบการถ่ายอักษร มีตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่า ระบบใหม่นี้สามารถระบบการออกเสียงในภาษาเขมรได้ดี โกติเยร์และเพื่อนร่วมงานของเขาได้มองการปฏิรูปนี้ว่าเป็นก้าวที่จะไปสู่ “การทำให้ทันสมัย” พวกเขาชอบระบบที่เข้าใจได้ชัดเจนว่าเป็นสิ่งที่ดี ในเอกสารที่เขียนขึ้นเพื่ออธิบายถึงการปฏิรูปนั้น โกติเยร์ได้โจมตี “ทัศนคติของชาวกัมพูชาต่อโลก” ว่าเป็นสิ่งที่ “ล้าสมัย” และเปรียบเทียบภาษาชาวกัมพูชาว่าเสมือน “เสื้อที่ตัดเย็บอย่างไม่ประณีต” และเพิ่มเติมคำศัพท์ในภาษาฝรั่งเศสที่ “สมเหตุผล” ให้กับภาษาเขมรที่เปลี่ยนมาใช้อักษรโรมันนั้น โกติเยร์คิดว่า อาจช่วยปรับปรุงกระบวนการคิดของชาวกัมพูชา โกติเยร์ได้ยกตัวอย่างการใช้ตัวอักษรโรมันในตุรกี แต่ใช้วิธีเย็บแบบการทูตสำหรับกรณีการใช้ตัวอักษรโรมันในภาษาเวียดนาม ดูเหมือนว่าโกติเยร์เชื่อว่าคุณความดีของการปฏิรูปเป็นเรื่องประจักษ์แจ้งในตัวเอง เช่นเดียวกับความล้าหลังที่มีอยู่ใน “ความคิดของชาวกัมพูชา” แม้แต่ เกง วันศักดิ์ (Keng Vansak) ซึ่งเพิ่งสำเร็จการศึกษาจากประเทศฝรั่งเศสด้านอักษรศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ (Faculte' des lettres et des sciences humaines) และเป็นคนแรกของชาวกัมพูชาที่สร้างแม่พิมพ์ตัวอักษรเขมรตามระบบสมัยใหม่ เขาแสดงความคิดเห็นสอดคล้องกับยอร์จโกติเยร์ จึงเขาพยายามเสนอแนวความคิดให้ใช้ระบบการแปลศัพท์จากภาษาฝรั่งเศส นำมาใช้ร่วมกับภาษาบาลี และภาษาสันสกฤต

สถาบันพระพุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์ ที่สำคัญคือสถาบันพุทธศาสนบัณฑิต สถาบันบาลีชั้นสูง และสมเด็จพระนโรดมสีหนุ ได้คัดค้านจากการปฏิรูปดังกล่าว

นอกจากตัวอักษรแล้ว โคติเยร์มีความประสงค์จะทำการเปลี่ยนแปลงปฏิทินซึ่งกัมพูชายึดตามจันทรคติสี่บทตลอดกันมาเป็นเวลาช้านาน ที่สำคัญคือปีใหม่ที่นิยมปรารภกันเดือนแจ็ด (เดือน ๕) หรือกลางเดือนเมษายน (วันที่ ๑๓, ๑๔, ๑๕) แต่โคติเยร์ยืนยันว่าจะต้องปรารภตามสุริยคติ คือปีใหม่จะต้องเริ่มต้นเดือนมกราคม แต่ได้รับคัดค้านจากพระสงฆ์ และพระราชมารดาของสมเด็จพระนโรดมสีหนุ

นักวิชาการฝรั่งเศสด้านโบราณคดี และเคยเป็นผู้อำนวยการสำนักงานฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ คือข้าหลวง หลุยวี วินอด ได้ย้า กับข้าหลวงผู้นำว่า ภาษาเขมรมีพื้นฐานจากภาษาบาลีและสันสกฤต ส่วนภาษาลาตินไม่เกี่ยวข้องกับภาษาเขมรแม้แต่น้อย พร้อมทั้งขอเสนอให้ฟื้นฟูและสนับสนุนการศึกษาของพระสงฆ์ชาวกัมพูชา

การปฏิรูปตัวหนังสือได้ส่งผลกระทบเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสถาบันสงฆ์ซึ่งมองว่า การปฏิรูปนี้เป็นการโจมตีการศึกษาแบบจารีต และผู้ที่อยู่ในสถานะสูงในสังคมกัมพูชาซึ่งมักเป็นนักการศึกษาแบบแนวจารีตนิยม

๖. พระพุทธศาสนาในรัชสมัยของสมเด็จพระนโรดมสีหนุ (ค.ศ.๑๙๕๓ – ๑๙๗๐)

เป็นเวลาร่วมเก้าสิบกว่าปี ที่กัมพูชาอยู่ภายใต้การปกครองของอาณานิคมฝรั่งเศส ทำให้สูญเสียสิทธิเสรีภาพใน

การปกครองของตน อีกทั้งปัญหาทางการเมืองก็สร้างความปั่นป่วนหาที่มีความสงบไม่ สมเด็จพระนโรดมสีหนุ จึงทรงมีพระดำริว่า “ได้เวลาที่กัมพูชาต้องทำอะไรสักอย่าง” ดังนั้น ในปี ค.ศ. ๑๙๕๐ จึงทรงตัดสินพระทัยว่า จะไม่ทรงเป็นเพียงกษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญหรือเป็นเครื่องมือของฝรั่งเศสอีกต่อไป แต่ทรงจะปกครองกัมพูชา ด้วยพระองค์เอง ดังนั้นใน ปี ค.ศ. ๑๙๕๒ พระองค์ทรงยึดอำนาจรัฐบาลและประกาศยุบสภาเพื่อดำเนินการ เรียกร้องเอกราชจากฝรั่งเศสให้ได้ภายในปี ค.ศ. ๑๙๕๕ เนื่องจากพระองค์ทรงได้เห็นความปั่นป่วนของสภา ผู้แทนความแตกร้างทางการเมือง จึงทำให้พระองค์มีอายุอยู่เบื้องตราบการกัมพูชาให้เสื่อมโทรมลงได้โดยไม่ได้ ทำอะไรสักอย่าง ดังสุนทรพจน์ของพระองค์ว่า “ทุกอย่างหาระเบียบไม่ได้ ไม่มีการปกครอง ไม่มีการใช้ สติปัญญาอย่างมีเหตุผล...”

พระองค์ทำการเคลื่อนไหวทางการเมืองด้วยการเจรจา ตัดความสัมพันธ์ไมตรี และยกเลิกสนธิสัญญาทุกฉบับที่ มีกับฝรั่งเศส ขณะเดียวกันฝรั่งเศสเองประสบกับปัญหาทางสงครามดังนั้นในเดือนตุลาคม ปี ค.ศ. ๑๙๕๓ ฝรั่งเศสจึงยินยอมให้กษัตริย์กัมพูชามีอำนาจในการควบคุมกองทัพ ด้านการคลังและการต่างประเทศ แม้ว่า ฝรั่งเศสยังจำกัดอำนาจบางประการ แต่สำหรับสมเด็จพระนโรดมสีหนุแล้ว ทรงมองว่าฝรั่งเศสกำลังเสื่อม อำนาจลงจากกัมพูชา จึงทรงใช้ยุทธศาสตร์สุดท้ายของพระองค์คือให้ข้าราชการที่อยู่ระหว่างจังหวัดเสียมเรียบ กับพนมเปญเดินทางวนประท้วงฝรั่งเศส เหตุดังกล่าวทำให้ชาวกัมพูชาทั้งเป็นฆราวาสและพระสงฆ์ออกมา เดินขบวนเรียกร้องเอกราชอย่างอิสระ กระทั่งนักศึกษา ประชาชนทั่วไปก็เข้าร่วมเป็นจำนวนมาก จนใน ที่สุด ฝรั่งเศสต้องมอบ “เอกราช” อย่างสมบูรณ์แบบให้แก่ชาวกัมพูชาในวันที่ ๒๙ เดือนพฤศจิกายน ปี ค.ศ. ๑๙๕๓

หลังจากได้รับเอกราชอย่างสมบูรณ์ สมเด็จพระนโรดมสีหนุกลายเป็นพระประมุขของรัฐ ทรงกำหนดแผน นโยบายไม่เข้าเป็นฝักเป็นฝ่ายทางการเมืองในการดำเนินบริหารประเทศ โดยใช้นโยบายที่เรียกว่า “สังคมนิยม พระพุทธศาสนา” ซึ่งเป็นสายกลางในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” เป็นแนวทางบริหาร ประเทศ ทั้งนี้ เนื่องจากทรงเคยได้บวชเรียนในพระพุทธศาสนาและมีพระดำริว่า “การจะสร้างประเทศให้ พัฒนาได้ พระสงฆ์ควรมีบทบาทอย่างยิ่งในสังคม

“สังคมนิยมพระพุทธศาสนา” เป็นหลักการบริหารประเทศที่สมเด็จพระนโรดมสีหนุได้คิดค้นมาโดยพระองค์ เอง เนื่องจากทรงเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์และประชาชนว่าพระพุทธศาสนานามาส่งความเท่าเทียม กัน ไม่เอารัดเอาเปรียบกัน ซื่อสัตย์ต่อกัน พร้อมทั้งช่วยเหลือกัน รักษาไว้ซึ่งธรรมเนียมแบบจารีตนิยม ทั้งนี้ ล้วนแต่เป็นหลักพื้นฐานในวิถีชีวิตของประชาชน อีกส่วนหนึ่งที่มีความสำคัญมากที่สุดคือเพื่อส่งเสริม และ ยกย่องพระพุทธานุภาพ” โดยทรงมีพระดำริว่าการพัฒนาประเทศ และศาสนาต้องไปควบคู่กัน “ประเทศชาติ ประกอบด้วยจักรสองคืออาณาจักรสา หรือค้ำเคลื่อนประเทศชาติ ส่วนอีกจักรหนึ่งคือพุทธจักรสา หรือค้ำ เคลื่อนศีลธรรม และความสามัคคีของผู้คนในสังคม ถ้าประเทศชาติขาดจักรใดจักรหนึ่งแล้ว หรือจักรทั้งสอง เดินไปไม่สม่ำเสมอแล้ว ประเทศไม่สามารถเข้าไปสู่ความสงบสุขและพัฒนาขึ้นได้” เตียบสุผล (Deap Sophal) ว่า เป็นทฤษฎีสร้างขึ้นเพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ประชาชน “ทุกข์ของราษฎรคือทุกข์ของข้าพระเจ้า”

เพราะเหตุดังนั้น จึงทรงงานกับประชาชนทุกนิคมชุมชนหมู่บ้าน ทรงวางพระองค์เหมือนประชาชนคนหนึ่ง ที่ ร่วมสุขร่วมทุกข์กับหมู่ชนทั่วไป ดังปรากฏในผลงานของยังซัม (YangSam) ว่า “ไม่เคยมีมาก่อนในอดีตที่

พระมหากษัตริย์วางตัวเหมือนคนทั่วไป ทรงงานร่วมกินร่วมนอนกับประชาชนของพระองค์ ซึ่งทำให้ประชาชนของพระองค์กล้าร้องทุกข์ ขอความช่วยเหลือโดยไม่ต้องผ่านกระบวนการทางการมากมาย”

นอกจากนี้ สมเด็จพระนโรดมสีหนุทรงให้ความสำคัญแก่พระสงฆ์เป็นพิเศษ ทรงได้ถวายตำแหน่งสำคัญ ๆ แก่ผู้นำศาสนา เช่น สมเด็จพระสังฆราชทั้งสองนิกาย คือมหานิกายและธรรมยุตินิกาย พร้อมทั้งมีพระบรมราชานุญาตให้ใช้พระราชศััพท์แก่สมเด็จพระสังฆราชทั้งสองขณะเดียวกันพระพุทธศาสนาก็ได้รับพระบรมราชูปถัมภ์ทั้งทางด้านรูปธรรมและนามธรรมกระทั่งมีเชื้อพระวงศ์ได้เข้ามาผนวชเพื่อสืบทอดพระราชประเพณีดั้งเดิม อีกส่วนหนึ่ง ในการพัฒนาคณะสงฆ์ ไม่ว่าจะเป็นสภาพความเป็นอยู่ หรือการศึกษา ทรงให้ความช่วยเหลือทุกกรณี ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระสังฆราช ฮวด ตาด ลงพื้นที่พบปะกับพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนทั่วไปทุกภูมิภาคของประเทศ เพื่อรับฟังการร้องทุกข์ และแนวทางการบริหารขององค์พระประมุขของรัฐ ผลที่ได้รับจากการลงพื้นที่ครั้งนี้ พบว่า ทั้งพระสงฆ์ และประชาชนทั่วไปมีความพึงพอใจมากที่สุดในการบริหารประเทศของพระองค์ จึงอาจจะกล่าวได้ว่า ในยุคนี้พระพุทธศาสนามีความพัฒนาแทบทุก ๆ ด้าน

จากการสำรวจจำนวนสถิตินิกายเจริญเติบโตของศาสนสถาน เช่น วัด โบสถ์วิหาร เป็นต้น พบว่าปี ค.ศ. ๑๙๖๙ มีจำนวน ๓,๓๖๙ วัด โดยเฉลี่ยวัดเกิดใหม่ปี ละ ๖๓ วัด และวัดใหม่ล้วนแต่ได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาลระหว่างปี ค.ศ. ๑๙๖๑-๑๙๖๙ พระสงฆ์มีจำนวน ๕๓,๕๐๙-๖๕,๐๖๒ รูป/องค์ โดยเฉลี่ยพระสงฆ์บวชใหม่หนึ่งพันรูปต่อปี มีนักวิชาการหลายท่าน เช่น ย้ง ชัมมอว่าสมเด็จพระนโรดมได้รับแรงดลบันดาลใจ และเดินตามรอยของพระเจ้าอโศกมหาราชตั้งพระองค์เคยตรัสว่าไว้ “พระพุทธเจ้าฝากพระศาสนาไว้กับพระมหากษัตริย์”

๗. พระพุทธศาสนาในยุคลอน นอล (ค.ศ. ๑๙๗๐ - ๑๙๗๕)

ปลายปี ค.ศ. ๑๙๖๙ ประเทศกัมพูชาประสบกับปัญหาหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นปัญหาทางการเมือง สังคม หรือเศรษฐกิจ รัฐบาลที่รู้จักในนามพุทธสังคมนิยม ไม่สามารถแก้ปัญหาเหล่านี้ได้ท้ายที่สุด เจ้าสีสุวตสิริมะตะ(Sisowath Sirimaktak) กับทหารอีกกลุ่มหนึ่งได้ก่อกบฏให้นายพลลอนนอล (Lon Nol) โค่นอำนาจของสมเด็จพระนโรดมสีหนุลง ขณะที่พระองค์เสด็จไปเยือนต่างประเทศ ดังนั้น ประเทศกัมพูชาได้ขนานนามใหม่ว่า “สาธารณรัฐเขมร-Khmer Republic” นับแต่วันที่ ๑๘ เดือนมีนาคม ปี ค.ศ. ๑๙๗๐ เป็นต้นไป โดยมีนายพลลอน นอล เป็นประธานาธิบดีคนแรกในประวัติศาสตร์กัมพูชา

ในระบอบราชานิยมหรือสังคมนิยมพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระนโรดมสีหนุอดีตพระมหากษัตริย์ ที่ยิ่งใหญ่ หลังยุคพระมหานคร นายพลลอน นอล ซึ่งเป็นนายกรัฐมนตรีในขณะนั้นได้เรียนรู้มากมายเกี่ยวกับแนวนโยบายการบริหารประเทศของสมเด็จพระนโรดมสีหนุตามแบบพระพุทธศาสนาที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับประชาชน ไม่ว่าจะเป็นวิถีชีวิต ศิลปวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณี สังคม ล้วนแต่มีหลักพื้นฐานจากพระพุทธศาสนา ดังนั้น เขาจึงตัดสินใจจะบริหารประเทศตามแนวทางนี้ ซึ่งขั้นแรก คือบัญญัติพระพุทธศาสนาไว้ในรัฐธรรมนูญ มาตราที่ ๒ ว่า “เป็นศาสนาของรัฐ” และเปิดเสรีภาพการนับถือศาสนาทุกศาสนาขณะเดียวกันคณะกรรมการกระทรวงกิจการศาสนา และวัฒนธรรมที่มีหน้าที่ในเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้ทำการเปลี่ยนแปลงบทสวดมนต์แผ่เมตตา “อากาสฐา” ในหนังสือ คิหิปฏิบัติสังเขป (GihipatipattiSangkhep) ของพุทธศาสนบัณฑิตจาก “ราชโน” มาเป็น “รัฐเก” กล่าวคือเปลี่ยนเป็น “อา

กาสรฐา จภุมมฐา เทวา นาคา มหัทฐิกา บุญญัง โน อนุโมทนต์ จีรัง รักขันตุ ฐัฐเก” ซึ่งมีความหมายว่า “เทวดาทั้งหลายที่อยู่ ณ อากาศก็ดี อยู่ ณ แผ่นดินก็ดี นาคทั้งหลายที่มากด้วยฤทธิ์ก็ดี จงอนุโมทนาในบุญกุศลของข้าพเจ้าทั้งหลาย จงรักษามหาชนในรัฐให้ประสบแต่ความสุขความเจริญเป็นนิจเทอญ” อันเป็นการเปลี่ยนจากการแผ่เมตตาแต่พระราช “ราชาโน” มาเป็นมหาชน “รัฐเก”

แต่อย่างไรก็ตาม การทำรัฐประหาร (Coup d'état) ของนายพลลอน นอล มิได้หมายความว่ากัมพูชาจะมีความสงบสันติก็ตาม ไม่ ตรงกันข้าม สิ่งเลวร้ายได้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องนับแต่วันที่ ๑๘ มีนาคม ปี ค.ศ.๑๙๗๐ เป็นต้นมา เช่น กรณีการเดินขบวนประท้วงของพระสงฆ์ และพุทธศาสนิกชนในพนมเปญ ได้นำไปสู่การฆาตกรรมข้าราชการประจำกระทรวงกิจการศาสนาและวัฒนธรรมและการเดินประท้วงของพระสงฆ์และประชาชนจากจังหวัดกำปงจาม เพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลคืนอำนาจบริหารประเทศถวายแด่อดีตพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระนโรดมสีหนุซึ่งการประท้วงต่อต้านครั้งนี้ได้ฆาตกรรมสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดกำปงจามสองคนขณะเดียวกันเมื่อขบวนประท้วงนี้เดินเข้ากรุงพนมเปญโดยข้ามสะพานโจรยจิงวา (Chroy ChangWa bridge) รัฐบาลก็ได้ใช้กำลังทหารเข้าสลายกลุ่มผู้ประท้วงนี้ทำให้มีพระสงฆ์และประชาชนเป็นจำนวนมากเสียชีวิต กระทั่งพระสงฆ์ในกรุงพนมเปญถูกทางการห้ามแสดงความคิดเห็นใด ๆ ทั้งสิ้นเกี่ยวกับการทำรัฐประหาร นอกจากนี้ยังมีกองกำลังของทหารเวียดกงหรือแนวร่วมปลดปล่อยแห่งชาติเวียดนามใต้ (Viet Cong or the National Front for the Liberation of Southern Vietnam NLF) และเวียดมินห์ หรือสันนิบาตเพื่อเอกราชเวียดนาม (Viet Minh or League for the Independence of Vietnam) จำนวน ๕๐,๐๐๐ คน ได้คุกคามอิปไตยกัมพูชา สร้างความปั่นป่วนทางเมืองจนทำให้ทั้งพระสงฆ์ นักศึกษา และพุทธศาสนิกชนเดินขบวนเรียกร้องให้รัฐบาลขับไล่เวียดกง และเวียดมินห์ออกจากอิปไตยกัมพูชา

ในช่วงปีดังกล่าว นักวิชาการบางคนมองว่า สงครามที่เกิดขึ้นระหว่างรัฐบาลลอน นอลกับกองกำลังเวียดนามเป็นสงครามศาสนา สงครามจิตวิทยา สงครามยุทธศาสตร์ ซึ่งโฆษณาชวนเชื่อให้เยาวชนเข้าร่วมกองกำลังทหาร เพื่อคัดค้านกำลังเวียดกง และเวียดมินห์ ที่เอาวัดมาเป็นฐานในการทำศึกสงคราม มีการจับพระสงฆ์เป็นตัวประกัน ซึ่งทางรัฐบาลมองว่าเป็นพวกไร้ศาสนาหรือหมิ่นศาสนา เป็นคอมมิวนิสต์ ดังประโยคที่ว่า “หากคอมมิวนิสต์มาพระพุทธรูปจะสูญหาย” อีกอย่างหนึ่งเพื่อคัดค้านการเดินขบวนของพระสงฆ์ทั่วประเทศเพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลคืนอำนาจถวายสมเด็จพระนโรดมสีหนุ ดังนั้นในวันที่ ๙ เดือนตุลาคม ปี ค.ศ. ๑๙๗๐ ลอน นอล ได้ส่งจดหมายไปยังสมเด็จพระสังฆราชมีใจความว่า “การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ไม่ได้หมายความว่าไม่ซื่อสัตย์ต่อพระพุทธรูป พระพุทธรูปยังเป็นศาสนาของรัฐนับแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน พุทธธรรมล้วนแต่ว่าด้วยสิทธิเสรีภาพของผู้คน พระพุทธรูปสอนเราให้ซื่อสัตย์ ไม่เห็นแก่ตัวส่งเสริมการช่วยเหลือกัน ที่กล่าวมาข้างต้น เป็นเครื่องหมายแห่งเสรีภาพ ความเสมอภาพ ภราดรภาพ การพัฒนา และความเป็นอยู่ของผู้คน” ฉัตร เปรมฤดี ซึ่งเป็นผู้ที่ชื่นชอบต่อท่านประธานาธิบดีว่า เป็นผู้พิทักษ์พระพุทธรูป และเคารพนับถือศาสนาอย่างเคร่งครัด เป็นห่วงใยต่อบ้านเมือง “เราจะป้องกันพระพุทธรูปโดยชีวิต และเลือดเนื้อ เพื่อให้พระพุทธรูปดำรงคงอยู่ถึง ๕๐๐๐ พระพรรษา...ฯ...ต่อสู้เพื่อปกป้องบ้านเมือง และศาสนาโดยลำพัง”

แม้ว่า ทางภาครัฐพยายามสร้างความกลมเกลียวให้พระสงฆ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือสร้างความเชื่อมั่นแก่พุทธศาสนิกชนว่ารัฐบาลให้ความเคารพนับถือพระพุทธรูป อย่างไรก็ตาม เพื่อตอบโต้รัฐบาลของลอน นอล กองกำลังเวียดกงและเวียดมินห์ ก็ได้โฆษณาชวนเชื่อให้พระสงฆ์ที่อยู่ต่างจังหวัดต่างๆ เดินขบวนต่อต้านรัฐบาล

ลอนนอล โดยให้คำมั่นสัญญาว่า “จะคืนอำนาจที่แท้จริงให้ชาวกำพูชา” แต่ในทางตรงข้ามกับคำ มั่นสัญญา ทางกองกำลังเวียดกงและเวียดมินห์ก็ได้ทำลายพระพุทธศาสนา เช่น ประหารชีวิตพระสงฆ์ทำลายวัดวาอาราม พุทธปฏิมา เมาทาลายคัมภีร์ฎีกา เอกสารที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรม และศาสนา พร้อมทั้งขู่ บังคับให้พระสงฆ์สึกเข้าเป็นทหารของตน ยึดทรัพย์สิน และเกณฑ์ชาวกำพูชาเป็นทหาร ซึ่งระหว่างปี ค.ศ. ๑๙๗๐ – ๑๙๗๑ วัดที่ถูกทำลายด้วยกองกำลังเวียดกงและเวียดมินห์มีถึง ๒๔๑ แห่ง มีพระสงฆ์มรณภาพ ๔๒ รูป บาดเจ็บ ๕๒ รูป ถูกจับเป็นเชลยศึก ๒๑ รูป และต้องอพยพเข้ามาพนมเปญ ๔๕๒ รูป นอกจากนี้ยังมีโบสถ์ คริสต์ ๑๓ แห่ง บาทหลวง ๓รูป รวมทั้งมัสยิด ๖ แห่งนอกจากนี้ยังใช้กองกำลังทหารเข้ายึดครองนครวัดซึ่งเป็นมรดกประวัติศาสตร์ศาสนา และศิลปวัฒนธรรมโลก ดังรายงานของพุทธิกสมาคม และสมาคมนักนิพนธ์ กำพูชาว่า

“วันที่ ๒๓ มีนาคม ปี ค.ศ.๑๙๗๐ เวียดกงและเวียดมินห์ โฆษณาชวนเชื่อประชาชนในจังหวัดกำปางจาม และ ไพรแวง ต่อด้านกับรัฐบาลสาธารณรัฐ วันที่ ๒๘ มีนาคม ปี ค.ศ.๑๙๗๐ กองกำลังเวียดกง และเวียดมินห์จนวน ๕๐,๐๐๐ คนเข้ามาในกำพูชา ได้ทำลายที่ทำงาน โรงเรียน วิทยาลัย ศูนย์สุขภาพ เมาทำลายวัดวาอาราม ศาสนสถาน จับพระสงฆ์เป็นตัวประกันเดินนำหน้าเพื่อป้องกันมิให้ทหารรัฐบาลยิง นอกจากนี้ได้ทำร้าย พระสงฆ์ด้วยการตบตีอย่างโหดร้าย ขณะนี้ทั้งเวียดกงและเวียดมินห์กำลังยึดครองปราสาทนครวัด ซึ่งเป็น แหล่งมรดกแห่งประวัติศาสตร์ ศาสนาและศิลปวัฒนธรรมโลก”

นอกจากนี้ยังมีการออกแถลงการณ์ของนาย อุ ทั้น(U Thant) ซึ่งเป็นอัครเลขาธิการสหประชาชาติ (UN Secretary-General) วันที่ ๘ เดือนมิถุนายน ปี ค.ศ.๑๙๗๐ ว่า

“สงครามเวียดนามได้คุกคามลูกหลานเข้ามาในกำพูชา ทำลายชีวิตคนเป็นจำนวนมากทำให้เสียหายทรัพย์สิน สงครามเวียดนามกลายเป็นสงครามอินโดจีน ปราสาทนครวัดซึ่งเป็นมรดกทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและ วัฒนธรรม เป็นที่สักการบูชา และมีชื่อเสียงมากที่สุดในประเทศกำพูชา กำลังได้รับการเบียดเบียนพบบาท อย่างร้ายแรงเหมือนดังปราสาทในกรุงเว้ ประเทศเวียดนาม....

ดังนั้น เราต้องปลดปล่อยนครวัดให้ได้ “Angkor Wat doit être sauvé” ข้าพเจ้าเรียกร้องผู้ที่เกี่ยวข้อง เคารพปราสาทโบราณซึ่งเป็นมรดกทางประวัติศาสตร์ ศาสนา และวัฒนธรรมซึ่งอยู่ทุกภูมิภาคของประเทศ กำพูชา และภูมิภาคอื่นในอินโดจีน ...ต้องป้องกันดูแลปราสาทเหล่านี้ให้ได้...”

ผลจากการยั่วยุและโฆษณาชวนเชื่อของเวียดกง และเวียดมินห์ ทำให้คณะสงฆ์ทั่วประเทศ ได้จัดประชุม สมัชชาพระพุทธศาสนาแห่งชาติ เมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน ปี ค.ศ. ๑๙๗๑ ที่ห้องประชุมจตุมุข กรุงพนมเปญ โดยมีสมเด็จพระสังฆราชทั้งสองคณะเป็นประธานในพิธีซึ่งประเด็นหลัก ๆ แล้ว คือเรียกร้องให้รัฐบาลมีนโยบาย ชัดเจนต่อพระพุทธศาสนา การรักษาฟื้นฟูสภาพจิตใจของพุทธศาสนิกชน และปกป้องรักษาพระพุทธศาสนา โดยออกแถลงการณ์ร่วมกันมีใจความสำคัญว่า

“ระหว่างวันที่ ๒๓ มีนาคม ปี ค.ศ. ๑๙๗๐ ถึงวันที่ ๑๗ เมษายน ปี ค.ศ.๑๙๗๑ กองกำลัง เวียดกง และเวียด มินห์ ได้ทำลายวัด ๒๐๕ แห่ง พระสงฆ์มรณภาพ และบาดเจ็บจำนวนมาก ด้วยทารุณกรรมอันโหดร้ายของ พวกหมิ่นไร้ศาสนา พระสงฆ์นับเป็นพันๆ รูปต้องอพยพจากวัดไปหาที่ปลอดภัยการศึกษาของคณะสงฆ์ ไม่ว่าจะ

เป็นพุททธิศึกษา หรือศาลาธรรมวินัยไม่สามารถดำเนินการได้ ในต่างจังหวัด ศาลาธรรมวินัย ปราสาทโบราณ พระพุทธรูปปฏิมาถูกทำลาย”

ระหว่างที่กัมพูชาอยู่ภายใต้การปกครองของนายพล ลอน นอล นับแต่เดือนมีนาคม ปี ค.ศ.๑๙๗๐ ถึง เดือนมิถุนายน ปี ค.ศ.๑๙๗๓ มีจำนวนวัด ๙๙๗ แห่ง หรือหนึ่งในสามถูกทำลายด้วยการเผา และระเบิดโดยกองกำลังของเวียดกงและเวียดมินห์ พระสงฆ์ที่อยู่ต่างจังหวัดและชนบทต้องอพยพไปอยู่ในที่ปลอดภัย เช่น พระสงฆ์ต้องอพยพไปอยู่ภายใต้การอารักขาหรือศูนย์ปลดปล่อย (Liberated Zone) ของรัฐบาลนายพล ลอน นอล จำนวน ๑,๑๕๖ รูป อีก ๑๑๔ รูป มรณภาพ ๑,๑๕๓ รูปบาดเจ็บ และอีก ๓๖๐ รูป ถูกจับเป็นตัวประกันของเวียดกงและเวียดมินห์ ขณะที่พระสงฆ์อีกส่วนหนึ่งต้องอพยพอยู่ศูนย์ปลดปล่อยของเขมรแดง ที่อยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศซึ่งพระสงฆ์เหล่านี้ถูกอบรมด้วยอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ ขณะเดียวกันระหว่างปี ค.ศ.๑๙๗๐ – ๑๙๗๓ กองกำลังสหรัฐอเมริกาและเวียดนามใต้ ได้โจมตีขับไล่กองกำลังเวียดนามเหนือหรือเวียดมินห์ข้ามเข้ามาดินแดนกัมพูชาภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศ และได้ทิ้งระเบิดมากกว่าแสนตัน ซึ่งการทิ้งระเบิดครั้งนี้ ทำให้มีพระสงฆ์ และพุทธศาสนิกชนชาวกัมพูชาเสียชีวิตเป็นจำนวนมาก โดยไม่มีการประเมินความสูญเสียใดๆ จากรัฐบาล แม้รัฐบาลจะรับทราบเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวก็ตาม ดังนั้นพระสงฆ์ที่อยู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศ หลายจังหวัดต้องอพยพมากรุงพนมเปญ ซึ่งทำให้วัดวาอารามในกรุงพนมเปญ ไม่สามารถรองรับจำนวนพระสงฆ์จำนวนมากได้

ระหว่างปี ค.ศ.๑๙๗๔-๑๙๗๕ กองกำลังเขมรแดงได้ขยายตัวและมีอำนาจทางการเมืองมากขึ้นจนสามารถยึดพื้นที่ปกครองของประเทศได้หลายจังหวัด ที่สำคัญคือภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศ ขณะเดียวกันเขมรแดงได้พยายามโฆษณาชวนเชื่ออุดมการณ์คอมมิวนิสต์โดยเอาพระสงฆ์เป็นผู้เผยแพร่ พร้อมทั้งได้มอบอาวุธให้พระสงฆ์ป้องกันตัวขณะที่ปฏิบัติหน้าที่ จนนำไปสู่การโค่นอำนาจจากรัฐบาลลอน นอลได้ในที่สุด โดยมีพระสงฆ์เข้าร่วมในกระบวนการปฏิวัตินี้ด้วย

๘. พระพุทธศาสนาในยุคเขมรแดง (ค.ศ.๑๙๗๕ – ๑๙๗๙)

วันที่ ๑๓ – ๑๕ เมษายน ปี ค.ศ.๑๙๗๕ อาจกล่าวได้ว่าเป็นวันที่ชาวกัมพูชาควรจะได้รับความสุข ความสนุกสนานจากขนบธรรมเนียมอันเก่าแก่ กล่าวคือเป็นวันปีใหม่ (วันสงกรานต์) แต่ความสุข ความสนุกสนานนี้เปรียบเหมือนดังความฝันที่เลือนลอยในจินตนาการ จากบทสัมภาษณ์หลายคนที่ได้รับประสบการณ์ชีวิตในสมัยเขมรแดง พอจะสรุปได้ว่า บางจังหวัดยกเว้นกรุงพนมเปญ จังหวัดบัตดาบอง เสียมเรียบ เป็นต้น ต่างตกอยู่ภายใต้การปกครองของเขมรแดง ก่อนวันที่ ๑๗ เมษายน ปี ค.ศ. ๑๙๗๙ เขมรแดงได้ใช้อำนาจบีบบังคับไม่ให้ประชาชนนับถือศาสนา หรือทำพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งขับไล่ให้ออกจากเมืองหลวง แต่ขณะเดียวกัน เขมรแดงก็พยายามชักชวนพระสงฆ์ให้มีส่วนร่วมในการเคลื่อนไหวเพื่อปฏิบัติภาคประชาชนที่ใสสะอาด บริสุทธิ์โดยเฉพาะ ก่อนการเคลื่อนไหวปลดปล่อยกรุงพนมเปญวันที่ ๑๗ เมษายน ปี ค.ศ. ๑๙๗๕ พระสงฆ์ที่อยู่ห่างไกลเมืองหลวงถูกขัดเกลากับอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ พร้อมทั้งบังคับให้มีส่วนร่วมกับการปฏิวัติโดยสัญญาว่า จะไม่ทำการปฏิบัติต่อพระพุทธศาสนา และพระสงฆ์

ซึ่งสอดคล้องกับบทสนทนาระหว่างพระระพิน ด้วง ลอย กับ นิม เต็ม ซึ่งเป็นครูในโรงเรียนวัดบ่อเวล จังหวัดบัตดาบองว่า

“ในช่วงก่อนปี ค.ศ. ๑๙๗๕ เขมรแดงได้ชักชวนพระสงฆ์เข้ามามีส่วนร่วมเพื่อทำการปฏิวัติ โดยให้สัญญากับพระเหล่านั้นว่า เมื่อปฏิวัติสำเร็จจะไม่ทำลาย หรือกำจัดพระพุทธศาสนาตามแนวทางของคอมมิวนิสต์ และจะสนับสนุนพระสงฆ์ที่เข้าร่วมการปฏิวัติให้มีตำแหน่งสูงขึ้นในทางการปกครองคณะสงฆ์ แต่ภายหลังการปฏิวัติพระสงฆ์เข้าร่วมปฏิวัติกับเขมรแดงกลับได้รับผลตอบแทนในทางที่ตรงกันข้าม”

วันที่ ๑๗ เมษายน ปี ค.ศ. ๑๙๗๕ ขณะที่กองกำลังเขมรแดงเคลื่อนเข้ายึดกรุงพนมเปญประชาชนชาวกัมพูชาหวังว่าจะเป็นวันสงบ สันติภาพ ภายหลังจากการยุติการสู้รบกันระหว่างรัฐบาลสาธารณรัฐเขมรซึ่งนำโดยนายพล ลอน นอล กับเขมรแดงซึ่งนำโดยนาย ซา ลุต ซอ หรือที่รู้จักกันในนาม พอล พต ประชาชนชาวกัมพูชาจึงพากันออกมาต้อนรับด้วยเสียงเชียร์ พร้อมกับโบกธงผ้าสีขาว อันเป็นเครื่องหมายบ่งบอกถึงความปลาบปลื้มใจ ดีอกดีใจจากการยุติสงคราม ทางการเมือง แต่ความปลาบปลื้มใจของประชาชนก็ต้องผิดหวังเมื่อเสียงปืนหลายนัดยิงขึ้นฟ้าเพื่อบอกให้ประชาชนรีบอพยพออกจากกรุงพนมเปญอย่างเร่งด่วนภายใน ๒๔ ชั่วโมง ดังปรากฏในภาพถ่ายของโรแลนด์ เนโว (Roland Neveu) และภาพยนตร์ที่กำกับโดย ดิท ปราน (Dith Pran) เรื่องทุ่งสังหาร (The Killing Field) ซึ่งในขบวนการของกองกำลังเขมรแดงก็มีพระสงฆ์หลายรูปอยู่ปะปนอยู่กับกองกำลังทหาร นี่คงไม่แปลกนักเนื่องจากช่วงนั้น พระสงฆ์มีส่วนร่วมในการเคลื่อนไหวปฏิวัตินี้

ก่อนเขมรแดงยึดพนมเปญไม่กี่ชั่วโมง วิฑูแห่งชาติซึ่งมีแฮม เซต ดารา (Hem KethDara) ผู้เป็นลูกของอดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย กับสมเด็จพระสังฆราชฮวด ตาด (Supreme Patriach Huot Tath) ได้ประกาศตามวิฑูกระจายเสียงเรียกร้องให้ผู้มา ทางการเมืองยุติการสู้รบกัน เพื่อหันมาเจรจาด้วยสันติวิธี สมเด็จพระสังฆราชทรงมีพระดำรัสว่า “สงครามยุติลงแล้ว เราเป็นพี่น้องกัน ขออยู่เงียบ ๆ แต่ในบ้านของตัวเอง” นี่คงจะเป็นเสียงปรารถนาดีของพระสงฆ์ผู้นำครั้งสุดท้ายที่มีสิทธิ์ออกอากาศในช่วงรัฐบาลลอน นอล

สถาบันสงฆ์เป็นสถาบันแรกที่เขมรแดงไม่ฟังปรารถนาจะพบเห็น เพราะเหตุดังนั้นพระสงฆ์ทุกรูปจึงถูกขับไล่ออกจากกรุงพนมเปญ เช่นเดียวกับประชาชนทั่วไป โดยในวันที่ ๑๗ เมษายน ๑๙๗๕ ทหารเขมรแดงคนหนึ่งได้มานิมนต์สมเด็จพระสังฆราชคณะมหานิกาย ฮวด ตาดออกจากพนมเปญ เช่นเดียวกับพระสงฆ์อีกหลายรูป และในวันที่ ๑๘ เมษายน สมเด็จพระสังฆราชกับมนตรีสงฆ์ระดับสูงถูกนำไปอุดงค์ซึ่งเป็นเมืองหลวงเก่า ท่านได้รับการดูหมิ่นเหยียดหยามจากทหารเขมรแดง และถูกทรมาน ท้ายที่สุดถูกสังหารชีวิตที่วัดปรางค์ อำเภอดงค์ จังหวัดกำปงสะพือ ส่วนมนตรีสงฆ์อีกหลายรูป รวมทั้งพระสงฆ์ที่เป็นนักวิชาการซึ่งเป็นอดีตคณะกรรมการชำระพระไตรปิฎก (สังคายนาพระไตรปิฎก) เช่น พระธรรมลิขิต กิม โต พระวันรัตน์ วงษ์ สัมเพียะส์พระโพธิวงษ์ โส ฮาย เป็นต้น ได้หายตัวไป ส่วนสมเด็จพระสังฆราชคณะธรรมยุตินิกายและมนตรีสงฆ์ชั้นผู้นำ ก็หายสาบสูญไปเช่นเดียวกัน เอียน ฮาริสส์ (Ian Harris) ระบุว่า สมเด็จพระสังฆราชฮวด ตาด ถูกกล่าวหาอย่างร้ายแรงว่า “แอบมีลูก มีเมียที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส” พร้อมทั้งได้อ้างข้อมูลจากผู้สื่อข่าวชาวเวียดนามว่า ท่านถูกลากด้วยรถแทรกเตอร์ มรณภาพอย่างสยดสยอง

ขณะที่จังหวัดบัตดาบอง เมื่อเขมรแดงเข้ามาถึง ก็ได้ใช้ใบปลิวชวนเชื่อโดยลงนามของเจ้าคณะจังหวัดบัตดาบอง คือพระครู บุน สมเพียจ ซึ่งเป็นพระนักวิชาการทางภาษาบาลี และเป็นทีเคารพนับถือของชาวจังหวัดบัตดาบองว่า “ขอให้ทหารและประชาชนทุกคนวางอาวุธลง และเข้าข้างเขมรแดง สงครามจบแล้ว” และทันทีที่เขมรแดงยึดจังหวัดบัตดาบอง ก็ได้แยกพระสงฆ์ออกเป็นสองฝ่าย คือพระสงฆ์ภาคมูลฐานหรือพระสงฆ์เจ้าถิ่น

(Base monks) ที่อยู่ชนบทกับพระสงฆ์เมืองหลวง (Capital city monks) กล่าวคือพระสงฆ์ธรรมดากับพระสงฆ์ที่มีตำแหน่งเป็นพระผู้ใหญ่โดยพระสงฆ์ที่มีตำแหน่งนับแต่เจ้าคณะอำเภอขึ้นไปจนถึงระดับสูงสุด เช่น พระครู บุน สมเพ็ญ พระครู จานนี วัดแก้ว พระครู แก้ว สร้าง วัดกำแพง เป็นต้น ถูกกล่าวหาหลายประการแล้วนำไปสังหารชีวิต

จากบทความของพระมหาสุก สาวัน ระบุว่า พระครูบุน สมเพ็ญ ถูกเขมรแดงจับสึกแล้วสั่งให้ขุดดินฝังตัวเองที่แบกจวน ใกล้สนามบินจังหวัดบัตดาบอง ซึ่งขณะนั้น ท่านมีตำแหน่งเป็นพระราชาคณะชั้นหนึ่ง เป็นเจ้าคณะจังหวัดบัตดาบอง และเป็นอดีตสมาชิกข้าราชการพระไตรปิฎก ส่วนพระครูเสก เนียง ซึ่งเป็นศาสตราจารย์ภาษาบาลีประจำพุทธนิคมมหาวิทยาลัยพระสีหนุราช พนมเปญและเป็นอดีตสมาชิกข้าราชการพระไตรปิฎกถูกเขมรแดงจับสึกและบังคับให้แต่งงานกับสตรีคนหนึ่งซึ่งจังหวัดไพรเวง แต่เนื่องจากท่านบอกสตรีคนนั้นว่าจะนับถือกันเป็นพี่น้อง โดยไม่จำเป็นต้องมีเพศสัมพันธ์กัน เรื่องของท่านได้เผยแพร่ให้เขมรแดง ท่านจึงถูกนำไปประหารชีวิต โดยท่านได้ขอร้องก่อนจะหมดลมหายใจว่า “ขอเอาผ้าจีวรคลุมหลุมฝังศพ” พระมหาสุก สาวัน ยังกล่าวต่ออีกว่า ทุกวันนี้ ได้ค้นพบหลุมฝังศพท่านแล้ว และได้เอาอัฐิธาตุมาประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

วันที่ ๒๔ เมษายน ปี ค.ศ.๑๙๗๕ พระสงฆ์สองรูปซึ่งเป็นพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ที่มีบทบาท และเป็นที่ยอมรับนับถือของหมู่ชน พร้อมทั้งเป็นนักวิชาการสำคัญทางพระพุทธศาสนาถูกหลอกให้มาต้อนรับสมเด็จพระนโรดมสีหนุที่ทรงเสด็จกลับประเทศ ณ สนามบินโปเชนตุง (Pochentong Airport) ในกรุงพนมเปญ เมื่อเดินทางมาถึง ก็ถูกนำไปสังหารชีวิตทันที เนื่องจากเขมรแดงเข้าใจว่า พระสงฆ์สองรูปนี้มีอิทธิพลและบทบาทในสังคมมากที่สุด เช่นเดียวกับพระเขี้ยวจม ซึ่งเป็นปัญญาชนสงฆ์ และเป็นนักวิชาการที่ถูกขนานนามว่าพระสงฆ์นักประชาธิปไตยในระบบสาธารณรัฐ เป็นนักคิดนักเขียน และเคยมีส่วนร่วมในการเคลื่อนไหวกับพระอาจารย์แอมเจียว และพระสงฆ์ชาตินิยมอีกหลายรูปในการต่อต้านฝรั่งเศส ปี ค.ศ. ๑๙๕๒ ท่านเป็นเป้าหมายสำคัญของเขมรแดง เพราะฉะนั้น ท่านจึงถูกไล่ล่า และสังหารชีวิตในที่สุด

ที่จังหวัดกำแพงชนัง นับแต่อาทิตย์แรกที่เขมรแดงยึดได้หัวเมืองทั่วประเทศสมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดี เทพ วงษ์ สมเด็จพระสังฆราชแห่งพระราชอาณาจักรกัมพูชา ได้เล่าย้อนหลังในอดีตสมัยเขมรแดงปกครองว่า สมัยนั้นท่านเป็นรองเจ้าอาวาสวัดราชโอรสและเป็นพระวินัยธร จังหวัดเสียมเรียบ ขณะที่เขมรแดงยึดได้เมืองสำคัญ ๆ สามวันถัดต่อมาได้เกณฑ์พระสงฆ์และประชาชนมากกว่า ๕,๐๐๐ คน มาประชุมที่นครวัด พระสงฆ์ถูกแยกเป็น ๒ ส่วน คือพระสงฆ์ในตัวเมือง และพระสงฆ์อิสระ (เป็นพระสงฆ์ที่มีส่วนร่วมในการปฏิวัติหรือเป็นพระสงฆ์ที่อยู่ชนบท) แก โปก (Ke Pauk) ซึ่งเป็นแกนนำสำคัญของเขมรแดงกล่าวว่า “ยกเลิกนับถือพระพุทธศาสนา” หลังการประชุม พระเทพ วงษ์ และพระสงฆ์อีกหลายรูปถูกส่งไปอยู่ชนบท และพระครูบุจ ปูน เจ้าอาวาสวัดเกสราราม (เป็นเจ้าคณะจังหวัดเสียมเรียบในสมัยพระราชอาณาจักรกัมพูชา มรณภาพในปี ค.ศ. ๒๐๐๕) ก็ได้เข้าร่วมประชุมครั้งนี้ด้วย นอกจากนี้ในที่ประชุมยังมีการปรารภถึงวันคล้ายแห่งชัยชนะ มีเล่นการบันเทิง แล้วมีพระสงฆ์สวดชะยันโต ต่อมาพระถูกขับไล่ออกจากวัด พระที่ขัดขืนก็ถูกยิงมรณภาพหน้าโบสถ์ ส่วนพระที่มีอายุพรรษามากได้รับการเหยียบหยาม ดูหมิ่น

เอกสารตัดสินคดีของเขมรแดงปี ค.ศ. ๑๙๗๙ ได้บันทึกว่าจังหวัดเสียมเรียบมีวัด ๑๗๓แห่ง พระสงฆ์ ๔,๘๐๐ รูป (ตามสถิติปี ค.ศ.๑๙๗๐) ถึงต้นปี ๑๙๗๖ พระสงฆ์ทั่วจังหวัดถูกบังคับให้สึกจนหมด และถูกส่งไปที่สหกรณ์แห่งหนึ่งที่เขมรแดงได้จัดให้ พระสงฆ์บางรูปที่มีอายุ ๗๐ ปี ถูกบังคับให้แต่งงาน พระครู ทิต พอน เจ้าคณะ

จังหวัดเสียมเรียบถูกจับถอดผ้าเหลืองออกแล้วสั่งให้ไปทำเสาเปิด โถ่ ทั้งวันทั้งคืน แม้ว่าท่านมีอายุพรรษา ๗๘ ปี จนร่างกายทนกับสภาพดังกล่าวไม่ไหวท่านจึงมรณภาพในปี ค.ศ. ๑๙๗๗ ขณะที่พระครูบุร์ วัดตะแบ็ง ตำบล รุนตัก อำเภอสุนทรนิคม พระครูมิตร วัดองค์ไกรสะเมย์ ที่จังหวัดเสียมเรียบ ถูกนำ ตัวไปเรือนจำ (មន្ទីរស្តីស៊ី) แล้วหายตัวไป

ยัง ซัม (Yang Sam) ได้บรรยายคำพูดสมเด็จพระสังฆราชเทพ วงษ์ ณ ศาลัดสันคตีของเขมรแดงปี ค.ศ. ๑๙๗๙ ว่า

“วันที่ ๖ พฤษภาคมปี ค.ศ. ๑๙๗๕ ฉันถูกสั่งให้ออกจากวัด เดินทางไปอำเภอดีเกรง หลังเดินทางสามวันสาม คืน ถูกบังคับให้ทำงานหนัก ที่วัดฤๅษีเจด ต่อมาเปลี่ยนมาที่วัดสรุ องจา และวัดกะบาลดำเรย์ (วัดหัวช้าง) อำเภอพอนไลย์จังหวัดเสียมเรียบ ฉันทำงานเหมือนทาส และถูกสั่งสอนอย่างสาหัส ปี ค.ศ. ๑๙๗๕ พวกเขาถอดผ้าจีวรฉันออกแล้วเอาชุดทหารมาให้ ฉันได้รับความทุกข์แสนสาหัสสเกินจะทน ต่อมาก็ถูกนำไปใส่คุก ๘๔ วัน โดยไม่ทราบเหตุผลฉันกับเพื่อนอีก ๑๐๐ รูป พร้อมทั้งน้องชายของฉัน ชื่อพนม เป็อน ได้รับชะตากรรมคล้าย ๆ กัน ทุก ๆ วัน เราได้รับความ ทรมานเพิ่มทุกที พวกเขาแบ่งข้าวสารให้ประมาณวันละ ๙๐๐ กรัม ต่อคน ๔๐ - ๗๐ คน”

บ่อยครั้งที่ทหารเขมรแดงกล่าวหาว่าพระพุทธศาสนาเป็นคักดินา พระสงฆ์เป็นพื้นฐานแห่งการแบ่งชนชั้นวรรณะ พร้อมทั้งบังคับให้ถอดผ้าสีเหลืองออก ดังกรณีพระ เจีย ทอง (Chea Tong) ที่รอดชีวิตอย่างหวุดหวิดระหว่างปี ค.ศ. ๑๙๗๕ – ๑๙๗๙ ในบทบันทึกของ Far Eastern Economic Review รายงานว่า “ท่านกับพระสงฆ์อีกประมาณมากกว่า ๑๐๐ รูปถูกบังคับให้ออกจากวัดที่อยู่กรุงพนมเปญ เดินทางด้วยเท้าไปที่สหกรณ์แห่งหนึ่งที่ภาคเหนือของประเทศที่ห่างไกลจากพนมเปญประมาณ ๕๐ กิโลเมตร ณ ที่นั้น ท่านกับเพื่อนๆ ถูกบังคับให้ถอดผ้าเหลืองออกโดยกล่าวหาว่า พระสงฆ์เป็นพวกคักดินา เอาไรต์เอาเปรียบประชาชน เป็นกาฝากสังคม ดูดกินเลือดเนื้อประชาชน ต่อมาพระสงฆ์บางรูปต้องสึกและบางรูปหายตัวไป”

แม้ว่าทันทีหลังจากที่เขมรแดงยึดกรุงพนมเปญและหัวเมืองอื่นๆ เอียง สารี ซึ่งเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศจะได้ประกาศว่า รัฐบาลเขมรแดงให้สิทธิเสรีภาพการนับถือศาสนากับความเชื่อ ดังที่ปรากฏในรัฐธรรมนูญของกัมพูชาประชาธิปไตย มาตรา ๒๐ ว่า

“ประชาชนกัมพูชาทุกคนมีสิทธิเชื่อหรือนับถือศาสนาไหนก็ได้ และมีสิทธิจะไม่เชื่อหรือนับถือศาสนาไหนก็ได้ ไม่อนุญาตให้มีศาสนาปฏิบัติที่ทำลายกัมพูชาประชาธิปไตยและประชาชนชาวกัมพูชา”

เมื่อพิจารณารัฐธรรมนูญฉบับนี้อย่างผิวเผิน ดูเหมือนว่าเขมรแดงยังมีความประสงค์และเจตนาดีต่อพระสงฆ์กับพระพุทธศาสนา แต่ตรงกันข้าม หากมองอีกมุม หนึ่งจะพบว่าเป็นการสร้างภาพลวงตามากกว่า ดังที่ เดวิด แชนด์เลอร์ระบุว่า เป็นการลุ่มเลิกศาสนาอย่างนุ่มนวลมากที่สุด

ในช่วงระยะเวลาสี่ปี ที่เขมรแดงปกครอง พระพุทธศาสนาถูกยกเลิกการนับถือพระสงฆ์ถูกบังคับสึก และแต่งงาน และที่สุดถูกฆ่า ดังกรณีเกิดขึ้นกับอดีตสมาชิกคณะกรรมการฯ ระพระไตรปิฎก สมเด็จพระธรรมลิขิต ลาส หาย หลังจากถูกบังคับให้แต่งงาน ส่วนสมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดี นน แง็ด ถูกบังคับตัดต้นไม้ และทำ หวีด

น้ำ พระครูมหาธรรมญาณ ชวนเอื้อ วัดพะเทียงันดาล จังหวัดกำแพงเพชร ไม่ได้รับลงโทษแต่อย่างใด เนื่องจากเขมรแดงเป็นลูกหลาน และท่านสามารถสั่งสอนให้ยกเลิกการลงโทษประชาชน สมเด็จพระสังฆนายกที่ ๓ เองเสียดิถี อดีตสมาชิกคณะกรรมการชำระพระไตรปิฎก หลังจากสึกแล้วทหารเขมรแดงมาขอเอาผ้าทำเป็นผ้าปูนอน แต่ท่านปฏิเสธแล้วเอาผ้าย้อมสีดำ เพื่อให้สอดคล้องกับเสื้อผ้าสีดำ ซึ่งเป็นเครื่องหมายขององค์การปฏิวัติเขมรแดง สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วัดสุทัศน์ฯ กรุงเทพมหานคร ๓๑ มีนาคม ๒๕๖๒

นอกจากนี้ เขมรแดงยังลงโทษประชาชนที่ไม่ยอมเลิกนับถือศาสนา ความเชื่อ พร้อมทั้งพิธีกรรมทางศาสนา เช่น การทำ วัตรสวดมนต์ ทำจิตภาวนา ซึ่งเป็นการคัดต่อกฎระเบียบขององค์การปฏิวัติ ขณะเดียวกัน บังคับให้ชาวพุทธทำลายพระพุทธรูป โบสถ์วิหาร ศาสนสถาน เพื่อเอาเศษหิน ปูนซีเมนต์ ดินทราย ไม้ และอิฐ มาทำเป็นครอกสัตว์บ้าง เป็นยุงฉางบ้าง เป็นที่สำนักงานบ้าง เป็นถนน สะพาน และโรงพยาบาลบ้าง เขมรแดงเข้าใจว่า พระพุทธรูปเพียงแต่ปูนซีเมนต์ไม่มีอะไรที่สำคัญมากกว่านี้ ส่วนพระสงฆ์เป็นลูกชาวบ้านธรรมดา การกราบไหว้พระพุทธรูปและพระสงฆ์ เป็นเรื่องที่ไร้สาระ งามาย เสียเวลาการทำงาน “**ថ្ងៃបង្កំព្រះស៊ីម៉ង់ ភ័ក្ត្រ ថ្ងៃបង្កំលោកសង្ឃ**” และ **កំទេចព្រះមួយអង្គសន្សំសិមង់បានមួយ ៣**” แต่ก็มีโบสถ์วิหารที่ยังคงมีศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเขมรแดงไม่สามารถทำลายได้ แต่บางครั้งศาสนสถานถูกนำไปใช้เป็นที่พักขัง เรือนจำหรือเป็นคุก (**មន្ទីរសន្តិសុខ**) และสนามฆ่า

ผลงานของศูนย์วิจัยเอกสารกัมพูชาระบุว่าที่เรือนจำ ส. ๒๑ (**មន្ទីរស. ២១** =s-21) ที่รู้จักในนามคุกตัวลเสลง (**កុក្រូលស្តែង**) มีรูปภาพถ่ายพระสงฆ์ที่ไม่รู้จักชื่อ นามสกุล และอดีตพระสงฆ์จำนวนหนึ่ง ประชาชนที่ทำงานใกล้คุกตัวลเสลงกล่าวว่า “ณ ที่แห่งนี้มีแต่คนเดินเข้าแต่ไม่เคยมีใครเดินออกมาเลย”

ถึงแม้ว่าเขมรแดงพยายามทำลายพระพุทธศาสนาให้สิ้นจากกัมพูชา นั้นไม่ได้หมายความว่าพระสงฆ์ถูกบังคับให้สึก หรือสังหารจนหมดสิ้น ยังมีพระสงฆ์บางรูปสามารถเอาตัวรอดจากความตายด้วยการอพยพไปประเทศเพื่อนบ้าน เช่น ประเทศไทย ลาว และเวียดนาม เป็นต้น มีนักวิชาการหลายท่านได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการทำลายพระพุทธศาสนา เช่น สุกิตยา กับคณะ (Souketya and others) ว่า “สิ่งที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เขมรแดงทำลายจนสิ้น” พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้ถอดข้อความของพระเถระผู้นำชาวกัมพูชาที่ลี้ภัยอยู่ในประเทศสหรัฐอเมริกาได้เล่าแก่ที่ประชุม ณ ศาลาการเองบอสตัน ว่า “ดังที่ท่านทราบอยู่แล้วประชาชนชาวกัมพูชาเกินกว่าหนึ่งในสาม (๑/๓) ได้ถูกสังหารไปแล้ว ภายใน ๑๐ ปี ที่ผ่านมารวมทั้งพระภิกษุเกือบทั้งหมด ๘๐,๐๐๐ รูป” และอีกหลายท่านประมาณว่า พระสงฆ์ที่มรณภาพมีประมาณ ๒๕,๐๐๐ – ๓๐,๐๐๐ รูป ขณะเดียวกัน พระสงฆ์ที่ถูกลงโทษถึงแก่ชีวิต ขาดสารอาหารเป็นโรค บังคับให้ทำงานหนัก จนท้ายสุดต้องมรณภาพ มีประมาณ ๓๔,๐๐๐ – ๓๕,๐๐๐ รูป จากการยืนยันของสมัชชาสงฆ์ครั้งแรกที่พนมเปญ ปี ค.ศ. ๑๙๘๒ ระบุว่า มีพระสงฆ์มรณภาพ ๖๐, ๐๐๐รูป ส่วนบิซอต (Bizot) ระบุว่า ต้นปี มีพระสงฆ์ทั้งหมด ๖๓, ๙๘๙ รูป ด้วยเฉลี่ยแล้วร้อยละเก้าสิบสาม (๙๓ %) ของพระสงฆ์ในกัมพูชาถูกมรณภาพ

๙. พระพุทธศาสนาภายหลังจากเลือกตั้งจนถึงปัจจุบัน (ค.ศ. ๑๙๙๓ – ๒๐๐๙)

การจัดตั้งรัฐบาลผสมกัมพูชาประชาธิปไตยของอดีตนักการเมืองสำคัญทั้งสามฝ่าย ไม่สามารถทำให้ประเทศกัมพูชาที่มีความสงบสุขได้ มีหน้าซำยังมีความขัดแย้งกันอย่างรุนแรงขณะเดียวกัน การจัดตั้งรัฐบาลพนมเปญ

(สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา) ของเฮง สัมริน เจีย ชิมและฮุน เซน กลับได้รับความสนับสนุนจากประชาชนเป็นอย่างดี แต่อย่างไรก็ตาม ทั้งรัฐบาลผสมกัมพูชาประชาธิปไตย ก็รัฐบาลพนมเปญยังมีความขัดแย้งกันจนนำไปสู่การสู้รบกันด้วยกองกำลังของของตน ดังนั้นเพื่อยุติความขัดแย้งทางการเมืองดังกล่าว องค์การสหประชาชาติจึงได้เข้ามาทำหน้าที่เป็นคนกลาง โดยให้นักการเมืองทุกฝ่ายหันมาเจรจากันด้วยสันติวิธี ที่สำคัญคือปี ค.ศ. ๑๙๙๑ มีลงนามในสนธิสัญญาปารีส (Paris Agreements) ว่าด้วยความตกลงทางการเมือง สมบูรณ์แบบเกี่ยวกับความขัดแย้งในกัมพูชา (Agreements on a Comprehensive Political Settlement of the Cambodian Conflict) เป็นข้อตกลงนำไปสู่การยุติสงครามและนำมาซึ่งการปรองดองแห่งชาติ ทำให้ผู้นำทางการเมืองหันมาเจรจากัน เช่น ตัวแทนของสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา หรือพรรคประชาชนกัมพูชา (Cambodia People 's Party - CPP) ตัวแทนเขมรแดง (Democratic Kampuchea DK) ตัวแทนของแนวร่วมเพื่อปลดปล่อยเขมร (Khmer People's National Liberation Front KPNLE) ตัวแทนของฟุนซินเปก (National United Front for an Independent ,Neutral , Peaceful, and Cooperative Cambodia – FUNCIPPEC) ทั้งสี่กลุ่มมีสมเด็จพระนโรดมสีหนุเป็นผู้ประสานงานอีกส่วนหนึ่งด้วยความสนับสนุนร่วมมือขององค์การบริหารชั่วคราวของสหประชาชาติในกัมพูชาหรือที่เรียกว่า อันแทก (United National Transitional Authority in Cambodia - UNTAC) ซึ่งนำประเทศกัมพูชาไปสู่การเลือกตั้งตามระบบประชาธิปไตยในปี ค.ศ. ๑๙๙๓ แม้ว่าตัวแทนกัมพูชาประชาธิปไตย หรือเขมรแดงปฏิเสธที่จะเข้าร่วมก็ตาม

องค์การสหประชาชาติในนาม UNTAC ได้ทำหน้าที่ของตนเป็นผู้พิทักษ์ รักษาความสงบ สันติภาพในกัมพูชา ประการแรกคือส่งกลับผู้พลัดถิ่นทั้งหมดจากชายแดนไทยกัมพูชาซึ่งมีพระมหาโฆษานนท์เป็นผู้นำและประการต่อมาคือการเลือกตั้งทั่วไปในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๙๓ โดยมีพรรคการเมืองสำคัญ ๆ เช่น พรรคประชาชนกัมพูชาของเฮง สัมริน ฮุน เซน และเจีย ชิมพรรคเสรีประชาธิปไตยแนวพุทธ (Buddhist Liberal Democratic Party-BLDP) ของซอน ซานพรรคฟุนซินเปกของเจ้าันโรตมรณฤทธิ์ และอีกหลายพรรค ซึ่งพรรคการเมืองเหล่านี้ได้เอาพระพุทธศาสนาโฆษณาหาเสียง การเลือกตั้งครั้งนี้ มีประชาชนและพระสงฆ์เป็นจำนวนมากออกมาใช้สิทธิ์เลือกตั้งเกินกว่าเป้าหมายของอันแทกที่คาดไว้ ผลการเลือกตั้ง พบว่าพรรคฟุนซินเปกได้คะแนนเสียงร้อยละ ๔๕ ของผู้มาใช้สิทธิ์ และได้ ๕๘ ที่นั่งจากจำนวน ๑๒๐ ที่นั่งของสภาร่างรัฐธรรมนูญ พรรคประชาชนกัมพูชาด้วยคะแนนเสียงร้อยละ ๓๘ ของผู้มาใช้สิทธิ์และได้ ๕๑ ที่นั่ง พรรคเสรีประชาธิปไตยแนวพุทธได้คะแนนเสียงร้อยละ ๔ และได้ ๑๐ ที่นั่ง นอกจากนั้นก็ยังมีกลุ่มที่เรียกว่าขบวนการปลดแอกแห่งชาติกัมพูชา (Mouvement de Liberation Nationale du Kampuchea MOULINAKA) ได้ ๑ ที่นั่ง

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากไม่มีพรรคการเมืองใดได้เสียงข้างมาก และมีแนวโน้มที่จะเกิดสงครามกลางเมืองอีกครั้ง สมเด็จพระนโรดมสีหนุ ทรงตระหนักถึงภาวะจำเป็นดังกล่าว จึงได้ทรงขอให้เจ้าันโรตมรณฤทธิ์ (Prince Norodom Ranariddh) และนายฮุน เซน (Hun Sen) ร่วมกันเป็นผู้นำรัฐบาลแห่งชาติชั่วคราว (Provisional National Government) ในฐานะนายกรัฐมนตรีคนที่หนึ่ง และนายกรัฐมนตรีคนที่สอง ซึ่งอาจจะเรียกได้ว่าเป็นครั้งแรกแห่งประวัติศาสตร์โลกที่มีนายกรัฐมนตรีพร้อมกันสองคน

การจัดตั้งรัฐบาลผสมปัญหาที่ตามมาคือการแบ่งอำนาจ แม้ว่ารัฐธรรมนูญใหม่ (ปี ค.ศ.๑๙๙๓) ได้แบ่งอำนาจการบริหารไว้อย่างชัดเจน แต่สำหรับประเทศที่มีสองนายกรัฐมนตรี เป็นเรื่องยาก แม้มีการเสนอให้แบ่งอำนาจ ๕๐ ต่อ ๕๐ แต่ FUNCIPPEC เสียเปรียบ CPP หลายอย่าง ไม่ว่าจะเป็นกองกำลังทหาร โครงสร้างการจัดตั้งของ

พรรคที่ยังไม่เข้มแข็ง ขาดแคลนบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถที่จะเข้าดำรงตำแหน่งระดับสูงในหลายกระทรวง รวมทั้งการที่ CPP ดูแลกระทรวงที่สำคัญๆ หลายกระทรวง อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากเลือกตั้งปี ค.ศ. ๑๙๙๓ รัฐธรรมนูญได้ขนานนามประเทศกัมพูชาเป็น “พระราชอาณาจักรกัมพูชา” มาตราที่ ๑๑๐ ได้กำหนดคำขวัญของประเทศว่า “ชาติ ศาสนา(หมายถึงพระพุทธศาสนา) และพระมหากษัตริย์” ชาวกัมพูชาทั้งสองเพศมีสิทธิในการนับถือศาสนาเสรีภาพการนับถือศาสนา และการปฏิบัติศาสนา รัฐให้ความป้องกันในกรณีการเคารพความเชื่อและการนับถือศาสนาไม่ส่งผลกระทบต่อกฎระเบียบหรือ ความสันติสุขของสาธารณชน พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของรัฐ (ม.๔๓) ในด้านการศึกษา ชาวกัมพูชามีสิทธิได้รับการศึกษาจากภาครัฐอย่างน้อย ๙ ปี รัฐให้ความสนับสนุนการเผยแพร่ และส่งเสริมโรงเรียนบาลี และพุทธิกบาลี (ม.๖๘)

เป็นที่น่าสังเกตหลังจากเลือกตั้งปี .ค.ศ. ๑๙๙๓ พระพุทธศาสนาได้ทำหน้าที่อย่างสำคัญยิ่งในด้านสร้างสันติภาพและพัฒนาสังคม ผู้ที่เป็นตัวแทนพระพุทธศาสนาในช่วงนั้น ได้แก่สมเด็จพระมหาโฆชนนธ์ ได้ช่วยเหลือประชาชนชาวกัมพูชาทุกฝ่าย สมเด็จพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเครื่องหมายในการเสริมสร้างสันติภาพในกัมพูชาทุก ๆ พระราชกรณีกิจที่ทรงทำล้วนแต่บ่งบอกถึงการสร้างสันติภาพให้หวนกลับคืนสู่สภาพเดิมเหมือนดังในอดีตที่เคยเป็นทุกครั้งที่มีการประชุมนานาชาติว่าด้วยการเจรจาสันติภาพกัมพูชา “Peace Negotiations” ทรงเป็นตัวกลางฝ่ายกัมพูชา และเป็นผู้ประนีประนอมปรองดองกับผู้นำกัมพูชาทุกฝ่าย พร้อมทั้งเรียกร้องให้ผู้นำกัมพูชาทุกฝ่ายมีสติ ลดละเลิกการใช้ความรุนแรง วางอาวุธจับพระธรรมดั่งพระดำรัสของท่านที่ว่า “สันติภาพคือเป้าหมายของพวกเราทุกคน”

การสร้างสันติภาพในกัมพูชาตามเชิงพุทธแล้ว ถ้ามองโดยภาพรวมแล้วพบว่าไม่น่าจะเป็นไปได้ ขณะผู้นำการเมืองทุกฝ่ายเต็มไปด้วยไฟแห่งโลภะ โทสะ โมหะเผาผลาญทั่วร่างกายและจิตใจในระหว่างปี ค.ศ.๑๙๗๙-๑๙๙๗ แต่ในมุมมองของสมเด็จพระมหาโฆชนนธ์แล้วคือ “สันติภาพสามารถทำได้” (Peace is possible) สันติภาพทุกอย่างก้าว “Step by step” สันติภาพอยู่ที่ลมหายใจเข้าออก รู้สึกการเคลื่อนไหวแห่งร่างกายตามแนวทางสติปัญญาสูตรสี่ การไม่เห็นแก่ตัว การไม่ยึดติดกับอารมณ์เป็นเจ้าของ อหิงสา ยุติธรรม เสรีภาพ สติเมตตา กรุณา ปัญญาล้วนแต่เป็นหนทางนำไปสู่ความบรรลุแห่งสันติภาพที่แท้จริง โดยรวมไปถึงสันติภาพเกิดจากตัวปัจเจกบุคคล

ดังนั้น การเคลื่อนไหวด้วยการเสริมสร้างสันติภาพของสมเด็จพระมหาโฆชนนธ์ทำให้ทั่วโลกยิ่งเข้าใจถึงความต้องการความสงบสุขของชาวกัมพูชา ที่สำคัญคือการทำการเคลื่อนไหวด้วยการเดินขบวนธรรมยาตราเพื่อสันติภาพหกครั้ง (ค.ศ.๑๙๙๒-๑๙๙๗) อยู่บนพื้นฐานแห่งหลักปรัชญา “ออกจากวัดเข้าสู่วัดแห่งประสบการณ์ของมนุษยชาติที่เต็มไปด้วยความทุกข์” แม้ว่าบางครั้ง บางปี ผู้ร่วมเดินขบวนธรรมยาตราถูกเขมรแดงจับเป็นตัวประกัน การติดอยู่ท่ามกลางระหว่างการต่อสู้ด้วยอาวุธของฝ่ายรัฐบาลและเขมรแดง การโยนระเบิดเข้าสู่ขบวนธรรมยาตรา แต่ผลได้รับมีค่ามากที่สุดซึ่งหาประเมินมิได้นั้นคือทำให้ผู้นำทุกฝ่าย พร้อมทั้งชาวกัมพูชาทั่วประเทศได้ตระหนักถึงสันติภาพเชิงพุทธ และผลสูญเสียที่เกิดจากการใช้ความรุนแรงที่ผ่านมา ระหว่างเดินขบวนธรรมยาตราทั้งหกครั้ง สมเด็จพระมหาโฆชนนธ์ได้รับขนานนามพระเกียรติว่าเป็นพระพุทธเจ้าในสนามรบ “Maha Ghosanda The Buddha of the Battlefield” คานธีแห่งราชอาณาจักรกัมพูชา “The Gandhi of the Kingdom of Cambodia” พร้อมทั้งได้รับรางวัลด้านการสร้างสันติภาพอีกมากมาย

การเคลื่อนไหวของสมเด็จพระมหาโฆชนนธ์ เป็นตัวอย่างที่ดีสำหรับพระสงฆ์รุ่นหลังถ้ามีส่วนร่วมในการ

พัฒนาสังคมมากขึ้น ดังกรณีการเปิดสมัชชาชาติว่าด้วยพระพุทธศาสนากับพัฒนาสังคมเขมร “National Seminar on Buddhism and the Development of Khmer Society” เมื่อวันที่ ๒๑ – ๒๓ พฤศจิกายน ปี ค.ศ.๑๙๙๔ ณ พนมเปญ สมเด็จพระมหาโพธิชนนทกับสมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดีเทพ วงศ์ และสมเด็จพระสุคันธาธิบดีบัวศรี พร้อมทั้งสงฆ์ระดับผู้นำทั่วประเทศส่วนฝ่ายฆราวาสมีสมเด็จพระบรมมุนีนาถนโรดมสีหนุกับข้าราชการประจำสำนักนายกรัฐมนตรีและกระทรวงกิจการศาสนาและวัฒนธรรม พร้อมด้วยสมาคมพระพุทธศาสนาเพื่อพัฒนาสังคม

ประเด็นหลักของการประชุมสมัชชาว่าด้วยเรื่อง “พระพุทธศาสนากับการพัฒนาสังคมเขมร” คณะผู้

เข้าสมัชชาให้ความสำคัญด้านการฟื้นฟูศีลธรรม จริยธรรม ศิลปวัฒนธรรม การช่วยเหลือคนยากจน พระพุทธศาสนาสำหรับวันพรุ่งนี้ในกัมพูชา พระพุทธศาสนากับการฟื้นฟูสันติภาพในกัมพูชาพระพุทธศาสนากับสิทธิมนุษยชนและประชาธิปไตยจนได้รับความชื่นชมจากสมเด็จพระนโรดมสีหนุว่าเป็นหนทางเดียวกันกับนโยบาย สังคมนิยมพระพุทธศาสนา ดังในพระราชสาส์นว่า “...พระพุทธศาสนากับพระสงฆ์ไม่เพียงแต่ช่วยเหลือเป็นที่พึ่งด้านจิตวิญญาณเท่านั้น แต่พระสงฆ์ยังมีส่วนร่วมในด้านยกระดับคุณภาพความเป็นอยู่ของประชาชน พระพุทธศาสนานำมาซึ่งศีลธรรมและอภิสิมาจารแก่สังคมกัมพูชาเรา พระสงฆ์ได้ช่วยเหลือคนยากจน การพัฒนาชนบทด้านอบรมและศีลธรรม...” โดยเฉพาะ ๑๐ ปีที่ผ่านมา พระพุทธศาสนาเพื่อการพัฒนาสังคมเดิมก่อตั้งอยู่ที่ศูนย์อพยพวัดฤทธิแสนชายแดนไทยกัมพูชาเคยใช้ยุทธศาสตร์พระพุทธศาสนากับการพัฒนาสังคม “เข้าไปหา เข้าไปถึง” และได้จัดประชุมสมัชชาพระพุทธศาสนา จากการศึกษาบทความในหนังสือประกอบการสัมมนาเรื่องพระพุทธศาสนากับอนาคตกัมพูชา (Buddhism and the Future of Cambodia) ให้ความสำคัญพระพุทธศาสนากับวัฒนธรรม สังคม การเมือง เศรษฐกิจ

พระพุทธศาสนาที่เพิ่งได้รับการฟื้นฟูก็ต้องประสบกับปัญหาอีกครั้ง เมื่อมีการทำรัฐประหารเมื่อวันที่ ๕ – ๘ กรกฎาคม ปี ค.ศ.๑๙๙๗ ซึ่งทำให้รัฐบาลผสมสองนายกรัฐมนตรีสิ้นสุดลง เจ้ารณฤทธิ์ต้องลี้ภัยไปยังต่างประเทศ ฮุน เซนจึงสนับสนุนให้นายอึง ฮวด (Ung Huot) ซึ่งเป็นสมาชิกของพรรค FUNCIPPEC ได้รับแต่งตั้งให้เป็นนายกรัฐมนตรีชั่วคราว เพื่อเตรียมเลือกตั้งพรรคการเมืองอย่างเป็นทางการในปี ค.ศ. ๑๙๙๘

ภายหลังจากเลือกตั้งปี ค.ศ. ๑๙๙๘ แม้ว่าพรรคประชาชนกัมพูชาของฮุน เซนได้รับคะแนนเสียงข้างมาก มีผู้สังเกตการณ์หลายท่านว่าเป็นคะแนนเสียงได้มาจากการไม่ชอบมาพากลขณะเดียวกัน คณะสงฆ์ที่อยู่ในกรุงพนมเปญ ที่สำคัญพระสงฆ์จำพรรษาที่วัดอุณณาโลม และวัดปทุมวดีหลายร้อยรูปเดินขบวนประท้วงพรรคประชาชนกัมพูชา ประเด็นหลัก ๆ คือประการแรกต่อต้านรัฐบาลและสมเด็จพระสังฆราชเทพ วงษ์ที่ออกกฎหมายให้พระสงฆ์เลือกตั้งพรรคการเมืองประการที่สองคือการเลือกตั้งครั้งนี้ต้องจัดเป็นโมฆะ เนื่องจากมีสิ่งไม่ชอบมาพากลเกิดขึ้นระหว่างการเลือกตั้งกล่าวคือทุจริตคะแนนเสียง ประการสุดท้ายคือขับไล่ชาวเวียดนามที่เข้ามาอย่างผิดกฎหมายออกจากราชอาณาจักร การประท้วงครั้งนี้ พระสงฆ์ที่เดินขบวนได้ใช้ภาพและข้อความของพระอาจารย์แซม เจียว ซึ่งเป็นวีรบุรุษกัมพูชาที่กล้าต่อต้านฝรั่งเศสให้คืนสิทธิเสรีภาพ เอกราชภาพแก่ชาวกัมพูชา อย่างไรก็ตาม ภาครัฐได้ใช้กองกำลังกวาดล้างขบวนประท้วงนี้อย่างรุนแรงจนนำไปสู่การเสียชีวิต บาดแผลและสูญหายไปหลายรูป ทางภาครัฐได้สั่งห้ามพระสงฆ์ออกจากวัด ซึ่งขณะนั้น เป็นช่วงที่เข้าพรรษา และเปิดเทอมพุทธศึกษา ดังนั้น พุทธศึกษาทั่วกรุงพนมเปญต้องหยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเป็นช่วงฤดูเทศกาลบุญผุ้มบิณฑ (บุญข้าวสารท) สมเด็จพระนโรดมสีหนุส่งพระราชสาส์นแก่สมเด็จพระ

ฮุน เซน ซึ่งเป็นนายกรัฐมนตรีให้พิจารณาและผ่อนปรนต่อข้อบังคับ เพื่อให้พระสงฆ์ได้จำพรรษาด้วยความสะดวกสบาย ปลอดภัย พร้อมทั้งได้ศึกษาเล่าเรียนในพุทธศึกษาเป็นปกติ และมีส่วนร่วมในเทศกาลบุญผุ้มบิณฑ

นับแต่ปี ค.ศ.๑๙๙๘ เป็นต้นมาอาจจะกล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาได้ผ่านพ้นวิกฤตอันเลวร้าย รัฐบาลหันมาสนใจ และสนับสนุนพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง ดังที่พบเห็นเป็นประจำเช่นการมีส่วนร่วมในการก่อสร้างศาสนสถาน มีโบสถ์วิหาร โรงเรียน พุทธศึกษา เป็นต้น การมีส่วนร่วมในศาสนพิธี เช่น การแห่เทียนพรรษา งานกฐินทาน งานบุญผุ้มบิณฑ สงกรานต์ปีใหม่ วิชาบูชา และมาฆบูชา เป็นต้น และยังมีส่วนร่วมในการพัฒนาองค์การพระพุทธศาสนา เช่น การก่อตั้งสำนักงานพุทธศึกษาแห่งชาติ (National Buddhist Education Center) ตามพระราชกฤษฎีกาเลข ๘๘ ลงวันที่ ๒๘ สิงหาคม ปี ค.ศ.๒๐๐๖ การปรับปรุงโครงสร้างการบริหารของกระทรวงกิจการศาสนา และวัฒนธรรม(Ministry of Cult and Religion) ตามพระราชกฤษฎีกาเลข ๑๔ ลงวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ปี ค.ศ.๑๙๙๘๑๖๕ การก่อตั้งเถรสภา (Councils of Buddhist Monk) ตามราชกฤษฎีกา เลข ๕๗๖ ลงวันที่๒๔ สิงหาคม ๒๐๐๖ พร้อมทั้งมีการปรับปรุงหลักการบริหาร และแต่งตั้งผู้บริหารมนตรีสงฆ์ทั่วประเทศนับแต่ระดับท้องถิ่นจนถึงระดับสูงสุด เป็นต้น ซึ่งแต่ละพระราชกฤษฎีกาล้วนแต่ลงในนามของนายกรัฐมนตรีคนที่ ๑ คือนาย อุง ฮวด และสมเด็จพระสันตปาปาฮุน เซน

ในช่วงการจัดสมัชชาสงฆ์ประจำปี นอกจากสมเด็จพระสังฆราชทั้งสองคณะ และ มนตรีสงฆ์ทั่วประเทศ ราชอาณาจักรเข้ามาประชุมแล้ว จากการสังเกตพบว่าคณะรัฐบาล ที่สำคัญคือสมเด็จพระสันตปาปาฮุน เซน และข้าราชการประจำสำนักนายกรัฐมนตรี บางปี สมเด็จพระบรมนาถนโรดมสีหนุ พระมหากษัตริย์แห่งพระราชอาณาจักรกัมพูชา พร้อมด้วยข้าราชการประจำพระราชวัง เสด็จเข้ามาร่วมรับฟังการรายงานประจำปีของรัฐมนตรีกระทรวงกิจการศาสนา และวัฒนธรรม ว่าด้วยการแก้ปัญหาศาสนาและการเจริญเติบโตของพระพุทธศาสนา การเข้าร่วมแต่ละครั้ง ทั้งสมเด็จพระบรมนาถนโรดมสีหนุ และสมเด็จพระสันตปาปาฮุน เซน ได้แสดงความคิดเห็นและกล่าวชื่นชมทั้งมนตรีสงฆ์ กระทรวงกิจการศาสนาและวัฒนธรรมที่ใส่ใจต่อการพัฒนาการของพระพุทธศาสนา สมัชชาสงฆ์ครั้งที่ ๑๘ วันที่ ๒๙-๓๑ เดือนธันวาคม ปี ค.ศ.๒๐๐๙ สมเด็จพระอัครมหาธรรมโฑศีล เญย ซิม ซึ่งเป็นประธานวุฒิสภาและเป็นตัวแทนของสมเด็จพระบรมนาถ นโรดมสีหนุเข้ามาร่วมรับฟังการสมัชชาสงฆ์ พร้อมทั้งตรัสสารลึกลับบทธาพพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคม ส่วนรัฐบาลได้แก่ท่านผู้หญิง แมน สมอ่อน เป็นรัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรี และเป็นรองนายกรัฐมนตรีมาเป็นตัวแทนของสมเด็จพระสันตปาปาฮุน เซนได้เข้าร่วมรับฟังและกล่าวชื่นชมในวันปิดสมัชชาครั้งที่ ๑๘

ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ทั้งคณะสงฆ์และคณะรัฐบาลทุกระดับชั้นพร้อมทั้งพระราชสา นัก ที่สำคัญคือสมเด็จพระบรมนาถนโรดมสีหนุ ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์ปัจจุบันให้ความสำคัญต่อการพัฒนาพระพุทธศาสนา การศึกษา ขนบธรรมเนียม ศิลปวัฒนธรรมซึ่งทำให้พระพุทธศาสนาและการศึกษาสงฆ์มีความเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว ขณะเดียวกัน พระสงฆ์ได้หันมาทำงานด้านการพัฒนาสังคมเพิ่มมากขึ้น เช่น พระสงฆ์กับการปกป้องสิ่งแวดล้อม พระสงฆ์กับศีลธรรมจริยธรรม พระสงฆ์กับการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรม พระสงฆ์กับโรคเอดส์ พระสงฆ์กับการพัฒนาชนบทในโครงการ SEILA Project พระสงฆ์กับการต่อต้านยาเสพติด พระพุทธศาสนากับการฟื้นฟูสังคม “Buddhism and Social Reconciliation” ซึ่งเป็นโครงการของสมเด็จพระสันตปาปาฮุน เซนมอบให้กระทรวงกิจการศาสนาและวัฒนธรรม และสถาบันพระพุทธศาสนาทำหน้าที่ในด้านนี้โดยอยู่บนพื้นฐานหลักศีลธรรม (ศีล๕)ซึ่งโครงการนี้ได้ถ่ายทอดสดตามโทรทัศน์ช่อง CTN (Cambodian

Television Network) ประจำทุก ๆ วันพระ โดยมีคณาจารย์ พระนิสิตประจำพุทธิกมหาวิทยาลัยพระสีหนุ ราช พุทธิกมหาวิทยาลัยพระสีหนุราช และข้าราชการประจำกระทรวงกิจการศาสนาและวัฒนธรรม พร้อม ทั้งนิสิต นักศึกษา พุทธศาสนิกชนทั่วไปเข้าร่วมในกิจกรรมนี้ จนโทรทัศน์ทุกช่องเอารายการนี้มาเปิดฉายเป็น ประจำวันทั้งภาคเช้าและเย็น โครงการนี้สร้างความรู้และความเข้าใจแก่พุทธศาสนิกชนทั่วประเทศเกี่ยวกับ บทบาทพระสงฆ์กับการพัฒนาสังคม

อิทธิพลของพุทธศาสนาต่อประเทศกัมพูชา

๑. ด้านสังคม

พระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อประชาชนกัมพูชา ถึงแม้ว่าบ้านเมืองจะตกอยู่ในภัยสงครามการแก่งแย่ง ระหว่างผู้มีอำนาจไม่เคยขาดสาย ประดุจดังว่าดินแดนเขมรเป็นดินแดนที่ถูกสาปให้ตกอยู่ในความตระกำ ลำบากด้วยภัยสงคราม ต้องมีชีวิตอยู่กับการเสี่ยงตายจากสงคราม บางครั้งต้องแยกพ่อแยกแม่ แยกพี่แยกน้อง กัน หรือเสียชีวิตจากกันก่อนเวลาอันควร เนื่องจากความโหดร้ายของสงคราม อันเกิดจากกองกำลังหลายกลุ่ม ที่คอยประหัตประหารกัน ถึงแม้ว่าในช่วงที่เขมรแดงเรืองอำนาจในกัมพูชา ได้ล้มล้างพระพุทธศาสนา โดยหวัง ว่าจะให้สิ้นซาก แต่ก็ทำลายได้เพียงแค่รูปแบบและส่วนประกอบภายนอกเท่านั้น ไม่สามารถทำลายพุทธศาสนาที่ มีอยู่ในใจคนเขมรได้ เพราะได้ฝังลึกอยู่ในใจเป็นเวลาช้านานมรดกอันล้ำค่าที่พุทธศาสนามอบให้กับกัมพูชานั้น มีค่าเกินกว่าจะนับได้ เพราะได้แทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตของคนเขมรไปแล้ว มีอิทธิพลต่อแนวคิด วิถีชีวิตของชาว เขมร วัฒนาอารามต่าง ๆ ได้เป็นที่พึ่งเป็นศูนย์กลางของชุมชนทางด้านศิลปวัฒนธรรม ได้มีสถาปัตยกรรมอัน ทรงคุณค่ามากมาย เช่นนครวัด นครธม เขาพระวิหาร เป็นต้น ซึ่งเป็นสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนา ที่เป็น มรดกสำคัญกัมพูชา

๒. ด้านการเมือง

การเมืองกัมพูชามีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ในอดีตกาล พระมหากษัตริย์ทรงปกครองบ้านเมือง โดย อาศัยหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นแนวทาง แม้ว่าในอดีตจะมีการนับถือพุทธศาสนาปนกับศาสนาพราหมณ์ แต่ก็ได้ไม่ได้เกิดความขัดแย้งใด ๆ เลย แต่กลับเอื้อต่อกัน เป็นประโยชน์ต่อการปกครอง หลักธรรมคำสอนทาง พุทธศาสนาเป็นอุปกรณ์สำคัญในการปกครองให้ประชาชนอยู่กันอย่างสงบสุข ปกครองให้เป็นปึกแผ่นได้ โดยง่าย

แม้ในปัจจุบัน รัฐบาลก็ได้เอาใจใส่กิจการพระศาสนาพอสมควร พระสงฆ์ได้มีอิทธิพลทางการเมืองอยู่มาก เมื่อ มีเหตุการณ์วิกฤตทางบ้านเมือง พระสงฆ์ได้มีส่วนร่วมในการเดินประท้วงรัฐบาล ทางด้านการศึกษา ได้มีการ จัดตั้งมหาวิทยาลัยสงฆ์ขึ้น ได้แก่ มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาพระสีหนุราช อันเป็นสถาบันการศึกษาระดับ อุดมศึกษาแก่พระภิกษุสงฆ์ชาวเขมร

๓. ด้านเศรษฐกิจ

ประชาชนชาวเขมรส่วนใหญ่มีอาชีพเกษตรกรรม ได้แก่การทำไร่ทำนา ปลูกผักปลูกพืช และเลี้ยงสัตว์ แต่ก็มี

ความเป็นอยู่อย่างแร้นแค้น ชัดสน เพราะความยากจน ขาดการดูแลเอาใจใส่จากรัฐ แม้ความเป็นอยู่ของประชาชนจะชัดสน แต่สิ่งหนึ่งที่เขาเรียกร้อง คือสันติภาพ ประชาชนกัมพูชาบางคนได้ให้สัมภาษณ์แก่สื่อมวลชนของไทยว่า “สิ่งที่เขาเรียกร้องคือสันติภาพ อยากจะให้บ้านเมืองมีความสงบสุข โดยปราศจากการแก่งแย่งกันของผู้ปกครอง” แต่ส่วนหนึ่งที่ประชาชนชาวเขมรมีอยู่ไม่ได้ชัดสน คือพระพุทธศาสนาที่มีอยู่ในใจ เขาต้องอดทน ต่อสู้ต่อการทำงาน ต่อภัยสงครามต่าง ๆ คิดว่าในอนาคตข้างหน้าประชาชนเขมรมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นกว่านี้

๑๐. อิทธิพลของพุทธศาสนาต่อประเทศกัมพูชา

๑๐. ๑. ด้านสังคม

พระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อประชาชนกัมพูชา ถึงแม้ว่าบ้านเมืองจะตกอยู่ในภัยสงครามการแก่งแย่งระหว่างผู้มีอำนาจไม่เคยขาดสาย ประดุจดั่งว่าดินแดนเขมรเป็นดินแดนที่ถูกสาปให้ตกอยู่ในความตกระกำ ลำบากด้วยภัยสงคราม ต้องมีชีวิตอยู่กับการเสี่ยงตายจากสงคราม บางครั้งต้องแยกพ่อแยกแม่ แยกพี่แยกน้องกัน หรือเสียชีวิตจากกันก่อนเวลาอันควร เนื่องจากความโหดร้ายของสงคราม อันเกิดจากกองกำลังหลายกลุ่มที่คอยประหัตประหารกัน ถึงแม้ว่าในช่วงที่เขมรแดงเรืองอำนาจในกัมพูชา ได้ล้มล้างพระพุทธศาสนา โดยหวังว่าให้สิ้นซาก แต่ก็ทำลายได้เพียงแค่รูปแบบและส่วนประกอบภายนอกเท่านั้น ไม่สามารถทำลายพุทธศาสนาที่มีอยู่ในใจคนเขมรได้ เพราะได้ฝังลึกอยู่ในใจเป็นเวลาช้านานมรดกอันล้ำค่าที่พุทธศาสนามอบให้กับกัมพูชานั้นมีค่าเกินกว่าจะนับได้ เพราะได้แทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตของคนเขมรไปแล้ว มีอิทธิพลต่อแนวคิด วิถีชีวิตของชาวเขมร วัฒนาอารามต่าง ๆ ได้เป็นที่พึ่งเป็นศูนย์กลางของชุมชนทางด้านศิลปวัฒนธรรม ได้มีสถาปัตยกรรมอันทรงคุณค่ามากมาย เช่นนครวัด นครธม เขาพระวิหาร เป็นต้น ซึ่งเป็นสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนา ที่เป็นมรดกสำคัญกัมพูชา

๑๐, ๒. ด้านการเมือง

การเมืองกัมพูชามีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ในอดีตกาล พระมหากษัตริย์ทรงปกครองบ้านเมือง โดยอาศัยหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นแนวทาง แม้ว่าในอดีตจะมีการนับถือพุทธศาสนาปนกับศาสนาพราหมณ์ แต่ก็ไม่ได้เกิดความขัดแย้งใด ๆ เลย แต่กลับเอื้อต่อกัน เป็นประโยชน์ต่อการปกครอง หลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาเป็นอุปกรณ์สำคัญในการปกครองให้ประชาชนอยู่กันอย่างสงบสุข ปกครองให้เป็นปึกแผ่นได้โดยง่าย

แม้ในปัจจุบัน รัฐบาลก็ได้เอาใจใส่กิจการพระศาสนาพอสมควร พระสงฆ์ได้มีอิทธิพลทางการเมืองอยู่มาก เมื่อมีเหตุการณ์วิกฤตทางบ้านเมือง พระสงฆ์ได้มีส่วนร่วมในการเดินประท้วงรัฐบาล ทางด้านการศึกษา ได้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยสงฆ์ขึ้น ได้แก่ มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาพระสิหนุราช อันเป็นสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาแก่พระภิกษุสงฆ์ชาวเขมร

๑๐. ๓. ด้านเศรษฐกิจ

ประชาชนชาวเขมรส่วนใหญ่มีอาชีพเกษตรกรรม ได้แก่การทำไร่ทำนา ปลูกผักปลูกพืช และเลี้ยงสัตว์ แต่ก็มี ความเป็นอยู่อย่างแร้นแค้น ขัดสน เพราะความยากจน ขาดการดูแลเอาใจใส่จากรัฐ แม้ความเป็นอยู่ของ ประชาชนจะขัดสน แต่สิ่งหนึ่งที่เขาเรียกร้อง คือสันติภาพ ประชาชนกัมพูชาบางคนได้ให้สัมภาษณ์แก่ สื่อมวลชนของไทยว่า “สิ่งที่เขาเรียกร้องคือสันติภาพ อยากจะให้บ้านเมืองมีความสงบสุขเหมือนเมืองไทย โดย ปราศจากการแก่งแย่งกันของผู้ปกครอง” แต่ส่วนหนึ่งที่ประชาชนชาวเขมรอยู่ไม่ได้ขัดสน คือ พระพุทธศาสนาที่มีอยู่ในใจ เขาต้องอดทน ต่อสู้ต่อการทำงาน ต่อภัยสงครามต่าง ๆ คิดว่าในอนาคตข้างหน้า ประชาชนเขมรจะมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นกว่านี้

สรุป

จากการกล่าวมาข้างต้น พอสรุปได้ว่า พระพุทธศาสนาได้มีความเจริญเติบโต และเสื่อมลงไปตามยุคสมัย ซึ่ง สามารถจำแนกได้เป็นดังนี้

๑. พระพุทธศาสนาในยุคต้น ๆ พุทธศาสนิกชนชาวกัมพูชาทุกระดับชั้นนับถือศาสนาปะปนผสมผสานกัน ทั้ง พระพุทธศาสนาในกายมหายานบ้าง พระพุทธศาสนาในกายเถรวาทบ้าง บ้างครั้งนับถือศาสนาพราหมณ์ โดยมีพี ระมहाกษัตริย์ให้ความอุปถัมภ์ แต่บางครั้งคือราชบุโรหิต และประชาชนทั่วไป วิถีชีวิตของศาสนิกชนได้ผนวก เข้ากับหลักธรรม และความเชื่อของแต่ละศาสนาและนิกายนั้น ๆ จนมีการสร้างศาสนสถานในลักษณะเป็น ปราสาทบ้าง เป็นเจดีย์บ้าง ซึ่งเป็นอนุสรณ์สถาน ดังที่เห็นมีปราสาท และเจดีย์เป็นจำนวนมากที่ยังคงเหลือมา จนถึงปัจจุบัน

๒. พระพุทธศาสนาหลังยุคพระมหานครเป็นพระพุทธศาสนาเถรวาท แต่เมื่อประเทศประสบกับปัญหาทางการ เมืองทั้งภายในและภายนอก ทำให้ต้องเคลื่อนย้ายเมืองหลวงบ่อยครั้งที่สุดตั้งเมืองหลวงที่กรุงอุดงค์ และต่อมา ที่พนมเปญ ซึ่งการเคลื่อนย้ายแต่ละครั้งได้ส่งผลกระทบต่อทั้งพระพุทธศาสนา ระบบการปกครอง ระบบ การศึกษา การค้า การเกษตรเป็นอย่างมาก อย่างไรก็ตามพระพุทธศาสนายังได้รับความอุปถัมภ์เป็นอย่างดี จากพุทธศาสนิกชน ทั้งสถาบันพระมหากษัตริย์และประชาชนทั่วไป

๓. พระพุทธศาสนาเริ่มเป็นเครื่องมือทางการเมืองนับแต่กัมพูชาตกอยู่ใต้การดูแลของฝรั่งเศส โดยในขณะนั้น พระสงฆ์ และนักการเมืองทา การเคลื่อนไหวต่อต้านเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสประจำกัมพูชาให้คืนสิทธิเสรีภาพ และ เอกราชแก่ชาวกัมพูชา ขณะเดียวกัน สมเด็จพระนโรดมสีหนุได้นำ เอาหลักธรรม “สายกลาง หรือพุทธสังค มนิยม” เป็นแนวทางการบริหารประเทศ เนื่องจากทรงมีความเข้าใจเป็นอย่างดีต่อความสัมพันธ์ระหว่าง พระพุทธศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี

ศิลปวัฒนธรรม และวิถีชีวิตของชาวกัมพูชา ซึ่งทำให้พระพุทธศาสนามีความเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว แต่ พระพุทธศาสนาค่อย ๆ เสื่อมลงในรัฐบาลนอล นอล เนื่องจากมีความขัดแย้งระหว่างพรรคการเมืองหลายฝ่าย โดยแต่ละฝ่ายพยายามโฆษณาชวนเชื่อพระสงฆ์ให้มีส่วนร่วมในการเผยแพร่อุดมการณ์ทางการเมือง โดยเฉพาะ ในรัฐบาลของเขมรแดง พระพุทธศาสนาตกอยู่ชั้นวิกฤตต่ำ ที่สุด เนื่องจากในสมัยนี้ไม่สนับสนุนให้มีระบบความ เชื่อ และศาสนา พระสงฆ์ถูกบังคับให้สึกและสังหารชีวิต ศาสนสถาน โบสถ์ วิหาร พระพุทธรูป ตำราเอกสาร ซึ่งมีพระไตรปิฎก เป็นต้น ถูกทำลาย และเผาทิ้ง แต่อย่างไรก็ตาม ภายหลังกองทัพเขมรแดงถูกโค่นล้ม

พระพุทธศาสนาได้รับฟื้นฟูอีกครั้ง แต่อยู่ในบริบทข้อจำกัด เนื่องจากผู้ที่ประสงค์จะบวชต้องมีอายุ ๕๐ ปี ขึ้นไป ตามข้อบังคับของภาครัฐ ปัจจุบัน พระพุทธศาสนาได้รับการดูแล และสนับสนุนเป็นอย่างดีจากภาครัฐและพุทธศาสนิกชนทั่วไป ขณะเดียวกัน พระสงฆ์ก็มีส่วนรวมในการพัฒนาสังคมหลาย ๆ ด้าน

บทที่ ๒ พระพุทธศาสนาในประเทศไทย

พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ดินแดนประเทศไทย เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๖ สมัยเดียวกับประเทศลังกา ด้วยการส่งพระสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศต่าง ๆ ๙ สาย โดยการอุปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช กษัตริย์อินเดีย ในขณะนั้นประเทศไทยรวมอยู่ในดินแดนที่เรียกว่าสุวรรณภูมิ ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง มีประเทศรวมกันอยู่ในดินแดนส่วนนี้ไม่น้อยกว่า ๗ ประเทศ ได้แก่ ไทย พม่า ศรีลังกา ญวน กัมพูชา ลาว มาเลเซีย ซึ่งสันนิษฐานว่ามีใจกลางอยู่ที่จังหวัดนครปฐมของไทย เนื่องจากได้พบโบราณวัตถุที่สำคัญ เช่น พระปฐมเจดีย์ และรูปธรรมจักรวางหมอบเป็นหลักฐานสำคัญ แต่พม่าก็สันนิษฐานว่ามีใจกลางอยู่ที่เมืองสะเทิม ภาคใต้ของพม่า พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่สุวรรณภูมิในยุคนี้ นำโดยพระโสณะและพระอุตตระ พระเถระชาวอินเดีย เดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแถบนี้ จนเจริญรุ่งเรืองมาตามลำดับ ตามยุคสมัยต่อไปนี้

๑. พระพุทธศาสนา สมัยทวาราวดี

ผืนแผ่นดินจุดแรกของอาณาจักรสุวรรณภูมิ หรือที่เรียกกันว่า "แหลมทอง" ซึ่งท่าน พระโสณะกับพระอุตตระ ได้เดินทางจากชมพูทวีปเข้ามาประดิษฐานนั้น จดหมายเหตุของหลวงจีนเหียนจิ่ง เรียกว่า "ทวาราวดี" สันนิษฐานว่าได้แก่ที่จังหวัดนครปฐม เพราะมีโบราณสถานและโบราณวัตถุต่าง ๆ เช่น พระปฐมเจดีย์ ศิลารูปพระธรรมจักร เป็นต้น ปรากฏว่าเป็นหลักฐานประจักษ์พยานอยู่ พระพุทธศาสนาที่เข้ามาในครั้งนี้ เป็นแบบเถรวาทดั้งเดิม พุทธศาสนิกชนได้มีความศรัทธาเลื่อมใสบวชเป็นพระภิกษุจำนวนมาก และได้สร้างสถูปเจดีย์ไว้สักการบูชา เรียกว่า สถูปรูปพองน้ำ เหมือนสถูปสาญจีในอินเดีย ที่พระเจ้าอโศกทรงสร้างขึ้น ศิลปะในยุคนี้ เรียกว่า ศิลปะแบบทวาราวดี

๒. พระพุทธศาสนา สมัยอาณาจักรอัยลาว

พระพุทธศาสนาในยุคนี้เป็นแบบมหายาน ในสมัยที่ขุนนางเมื่อกษัตริย์ไทย ก่อนที่จะอพยพเข้ามาสู่ประเทศไทย ปัจจุบัน ครองราชย์อยู่ในอาณาจักรอัยลาว ได้รับเอาพระพุทธศาสนาผ่านมาจากประเทศจีน โดยการนำของพระสมณทูตชาวอินเดียมาเผยแผ่ ในคราวที่พระเจ้ากนิษกะมหาราชทรงอุปถัมภ์การสังคายนาครั้งที่ ๔ ของฝ่ายมหายาน ณ เมืองชัลันธร พระสมณทูตได้เข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเอเชียกลาง พระเจ้ามิ่งดี กษัตริย์จีนทรงรับพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่ในจีน และได้ส่งทูตมาเจริญสัมพันธไมตรีกับอาณาจักรอัยลาว คณะทูตได้นำเอาพระพุทธศาสนาไปด้วย ทำให้หัวเมืองไทยทั้ง ๗๗ มีราษฎร ๕๑,๘๘๐ ครอบครัว หันมานับถือพระพุทธศาสนาแบบมหายานเป็นครั้งแรก

๓. พระพุทธศาสนา สมัยศรีวิชัย พ.ศ. ๑๓๐๐

อาณาจักรศรีวิชัยในเกาะสุมาตราเจริญรุ่งเรืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ได้แผ่อำนาจเข้ามาถึงจังหวัดสุราษฎร์ธานี กษัตริย์ศรีวิชัยทรงนับถือพุทธศาสนาแบบมหายาน พระพุทธศาสนาแบบมหายานจึงได้แผ่เข้ามาสู่ภาคใต้ของไทย ดังหลักฐานที่ปรากฏคือเจดีย์พระบรมธาตุไชยา พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช และรูปหล่อพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

๔. พระพุทธศาสนา สมัยลพบุรี พ.ศ. ๑๕๕๐

ในสมัยกษัตริย์กัมพูชาราชวงศ์สุริยวรมันเรื่องอำนาจนั้น ได้แผ่อำนาจเขตขยายออกมาทั่วภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของประเทศไทย ในราว พ.ศ. ๑๕๔๐ และได้ตั้งราชธานีเป็นที่อำนวยการปกครองเมืองต่าง ๆ ในดินแดนดังกล่าวขึ้นหลายแห่ง เช่น

เมืองลพบุรี ปกครองเมืองที่อยู่ในอาณาเขตทวารวดี ส่วนข้างใต้

เมืองสุโขทัย ปกครองเมืองที่อยู่ในอาณาเขตทวารวดีส่วนข้างเหนือ

เมืองศรีเทพ ปกครองหัวเมืองที่อยู่ตามลุ่มแม่น้ำป่าสัก

เมืองพิมาย ปกครองเมืองที่อยู่ในที่ราบสูงตอนข้างเหนือ

เมืองต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นนี้เมืองลพบุรีหรือละโว้ ถือว่าเป็นเมืองสำคัญที่สุด กษัตริย์กัมพูชาราชวงศ์สุริยวรมัน ทรงนับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งมีสายสัมพันธ์เชื่อมต่อมาจากอาณาจักรศรีวิชัย แต่ฝ่ายมหายานในสมัยนี้ผสมกับศาสนาพราหมณ์มาก ประชาชนในอาณาเขตต่าง ๆ ดังกล่าว จึงได้รับพระพุทธศาสนาทั้งแบบเถรวาทที่สืบมาแต่เดิมด้วย กับแบบมหายานและศาสนาพราหมณ์ที่เข้ามาใหม่ด้วย ทำให้มีผู้นับถือพระพุทธศาสนา ๒ แบบ และมีพระสงฆ์ทั้งสองฝ่าย คือฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน และภาษาสันสกฤตอันเป็นภาษาหลักของศาสนาพราหมณ์ และพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็ได้เริ่มเข้ามามีอิทธิพลในด้านภาษาและวรรณคดีไทย ตั้งแต่บัดนั้นมา สำหรับศาสนสถานที่เป็นที่ประจักษ์พยานให้ได้ศึกษาถึงความเป็นมาแห่งพระพุทธศาสนาในประเทศไทยครั้งนั้น คือพระปรางค์สามยอดที่จังหวัดลพบุรี ปราสาทหินพิมาย ที่จังหวัดนครราชสีมา และปราสาทหินเขาพนมรุ้งที่จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น ส่วนพระพุทธรูปที่สร้างในสมัยนั้นก็จะเป็นแบบขอม ถือเป็นศิลปะอยู่ในกลุ่ม ศิลปะสมัยลพบุรี

๕. พระพุทธศาสนา สมัยเถรวาทแบบพุกาม

ในสมัยที่พระเจ้าอโนรุธมหาราช กษัตริย์พุกามเรื่องอำนาจ ทรงรวบรวมเอาพม่ากับรามัญเข้าเป็นอาณาจักรเดียวกัน แล้วแผ่อำนาจเขตเข้ามาถึงอาณาจักรล้านนา ล้านช้าง จนถึงลพบุรี และทวารวดี พระเจ้าอโนรุธทรงนับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ทรงส่งเสริมทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง ส่วนชนชาติไทยหลังจากอาณาจักรอัยลาวสลายตัว ก็ได้มาตั้งอาณาจักรน่านเจ้า ถึงประมาณ พ.ศ. ๑๒๙๙ ขุนท้าวกวาโอรส ขุนบรมแห่งอาณาจักรน่านเจ้า ได้สถาปนาอาณาจักรโยนกเชียงแสนในสุวรรณภูมิ หลังจากนั้นคนไทยก็กระจัดกระจายอยู่ทั่วภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลางของประเทศไทยปัจจุบัน เมื่อกษัตริย์พุกาม

(กัมพูชา) เรื่องอำนาจ คนไทยที่อยู่ในเขตอำนาจของขอม ก็ได้รับทั้งศาสนาและวัฒนธรรมของเขมรไว้ด้วย ส่วนทางล้านนา ก็ได้รับอิทธิพลจากขอมเช่นเดียวกัน คือเมื่ออาณาจักรพุกามของกษัตริย์พม่าเข้ามาครอบครองดินแดนแถบนี้ ดึงเห็นว่ามีปูชนียสถานแบบพม่าหลายแห่ง และเจดีย์ที่มีฉัตรอยู่บนยอด และฉัตรที่ ๔ มุมของเจดีย์ ก็ได้รับอิทธิพลมาจากพุกามแบบพม่า

๖. พระพุทธศาสนา สมัยสุโขทัย

หลังจากอาณาจักรพุกามและกัมพูชาเสื่อมอำนาจลง คนไทยจึงได้ตั้งตัวเป็นอิสระ ได้ก่อตั้งอาณาจักรขึ้นเอง ๒ อาณาจักร ได้แก่ อาณาจักรล้านนา อยู่ทางภาคเหนือของไทย และอาณาจักรสุโขทัย มีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดสุโขทัยปัจจุบัน เมื่อพ่อขุนรามคำแหงเสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงสืบทอดคติศัพทของพระสงฆ์ลังกา จึงทรงอาราธนาพระมหาเถระสังฆราช ซึ่งเป็นพระเถระชาวลังกาที่มาเผยแผ่อยู่ที่นครศรีธรรมราช มาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในกรุงสุโขทัย พระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ได้เข้ามาเผยแผ่ในประเทศไทย ถึง ๒ ครั้ง คือครั้งที่ ๑ ในสมัยพ่อขุนรามคำแหง ครั้งที่ ๒ ในสมัยพระเจ้าลิไท พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมาก กษัตริย์ทุกพระองค์ทรงปกครองบ้านเมืองโดยธรรม มีความสงบร่มเย็น ประชาชนเป็นอยู่โดยผาสุก ศิลปะสมัยสุโขทัยได้รับการกล่าวขานว่างดงามมาก โดยเฉพาะพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย มีลักษณะงดงาม ไม่มีศิลปะสมัยใดเหมือน

๘. พระพุทธศาสนา สมัยอยุธยา

พระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยาได้รับอิทธิพลของพราหมณ์เข้ามามาก พิธีกรรมต่าง ๆ ได้ปะปนพิธีของพราหมณ์เน้นความขลังความศักดิ์สิทธิ์ และอิทธิปาฏิหาริย์ มีเรื่องไสยศาสตร์เข้ามาปะปนอยู่มาก ประชาชนมุ่งเรื่องการบุญการกุศล สร้างวัดวาอาราม สร้างปูชนียวัตถุ บำรุงศาสนาเป็นส่วนมาก ในสมัยอยุธยาต้องประสบกับภาวะสงครามกับพม่า จนเกิดภาวะวิกฤตทางศาสนาหลายครั้ง ประวัติศาสตร์อยุธยาแบ่งเป็น

อยุธยาตอนแรก (พ.ศ. ๑๙๙๑ - ๒๐๓๑)

ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ทรงปกครองบ้านเมืองด้วยความสงบร่มเย็น ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทรงผนวชเป็นเวลา ๘ เดือน เมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๘ และทรงให้พระราชโอรสกับพระราชนัดดาผนวชเป็นสามเณรด้วยสันนิษฐานว่าเป็นการเริ่มต้นของประเพณีการบวชเรียนของเจ้านายและข้าราชการ ในรัชสมัยของพระองค์ ได้มีการรจนาหนังสือมหาชาติคำหลวง ใน พ.ศ. ๒๐๒๕

สมัยอยุธยาตอนที่สอง (พ.ศ. ๒๐๓๔ - ๒๑๗๓)

สมัยนี้ได้มีความนิยมในการสร้างวัดขึ้น ทั้งกษัตริย์และประชาชนทั่วไป นิยมสร้างวัดประจำตระกูล ในสมัยพระเจ้าทรงธรรมได้พบพระพุทธบาทสระบุรี ทรงให้สร้างมณฑปครอบพระพุทธบาทไว้ และโปรดให้ชุมชนราชบัณฑิตแต่งกาพย์มหาชาติ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๐ และโปรดให้สร้างพระไตรปิฎกด้วย

สมัยอยุธยาตอนที่สาม (พ.ศ. ๒๑๗๓ - ๒๓๑๐)

พระมหากษัตริย์ที่มีพระนามยิ่งใหญ่ที่สุดในศตวรรษนี้ ได้แก่สมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระองค์ทรงมีบทบาทอย่างมากทั้งต่อฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักร ทรงส่งเสริมพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า สมัยนี้พวกฝรั่งเศสได้เข้ามาติดต่อกับไทย และได้พยายามเผยแพร่ศาสนา และทูลขอให้พระนารายณ์เข้ารีต แต่พระองค์ทรงมั่นคงในพระพุทธศาสนา ทรงนำพาประเทศชาติรอดพ้นจากการเป็นเมืองของฝรั่งเศสได้ เพราะมีพระราชศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง

สมัยอยุธยาตอนทีสี่ (พ.ศ. ๒๒๗๕ - ๒๓๑๐)

พระมหากษัตริย์ที่ทรงมีบทบาทมากในยุคนี้ ได้แก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงเสวยราช เมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๕ การบวชเรียนกลายเป็นประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาถึงยุคหลัง ถึงกับกำหนดให้ผู้ที่จะเป็นขุนนาง มียศถาบรรดาศักดิ์ต้องเป็นผู้ที่ผ่านการบวชเรียนมาเท่านั้น จึงจะทรงแต่งตั้งตำแหน่งหน้าที่ให้ ในสมัยนี้ได้ส่งพระภิกษุเถระชาวไทยไปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในประเทศลังกาตามคำทูลขอของกษัตริย์ลังกา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๖ จนทำให้พุทธศาสนากลับเจริญรุ่งเรืองในลังกาอีกครั้ง จนถึงปัจจุบัน และเกิดนิกายของคณะสงฆ์ไทยขึ้นในลังกา ชื่อว่า นิกายสยามวงศ์ นิกายนี้ยังคงมีอยู่ถึงปัจจุบัน

พระพุทธศาสนา สมัยกรุงธนบุรี

ปี พ.ศ. ๒๓๑๐ กรุงศรีอยุธยาถูกพม่ายกทัพเข้าตีจนบ้านเมืองแตกยับเยิน พม่าได้ทำลายบ้านเมืองเสียหายย่อยยับ เก็บเอาทรัพย์สินไป กวาดต้อนประชาชนแม้กระทั่งพระสงฆ์ไปเป็นเชลยเป็นจำนวนมาก วัดวาอารามถูกเผาทำลาย ครั้นต่อมาพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเป็นผู้นำในการกอบกู้อิสรภาพ สามารถกอบกู้เอกราชจากพม่าได้ ทรงตั้งราชธานีใหม่ คือเมืองธนบุรี ทรงครองราชและปกครองแผ่นดินสืบมา ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามและสร้างวัดเพิ่มเติมอีกมาก ทรงรับภาระบำรุงพระพุทธศาสนารวบรวมคัมภีร์พระไตรปิฎกจากหัวเมือง มาคัดลอกจัดเป็นฉบับหลวง แต่ไม่เพียงพอบริบูรณ์ก็สิ้นรัชกาลเสียก่อน ต่อมา พ.ศ. ๒๓๒๒ กองทัพไทยได้อัญเชิญพระแก้วมรกตจากเวียงจันทน์มายังประเทศไทย ภายหลังพระองค์ถูกสำเร็จโทษเป็นอันสิ้นสุด สมัยกรุงธนบุรี

๙. พระพุทธศาสนา สมัยรัตนโกสินทร์

รัชกาลที่ ๑ (๒๓๒๕ - ๒๓๕๒)

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๕ ต่อจากพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงย้ายเมืองจากธนบุรี มาตั้งราชธานีใหม่ เรียกชื่อว่า "กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์" ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ เช่นสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดสระเกศ และวัดพระเชตุพน ฯ เป็นต้น ทรงโปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๙ และถือเป็นครั้งที่ ๒ ในประเทศไทย วัดมหาธาตุ ได้มีการสอนพระปริยัติธรรมในพระบรมมหาราชวัง ตลอดจนตามวังเจ้านายและบ้านเรือนของข้าราชการผู้ใหญ่ ทรงตรากฎหมายคณะสงฆ์ขึ้น เพื่อจัดระเบียบการปกครองของสงฆ์ให้เรียบร้อย ทรงจัดให้มีการสอบพระปริยัติธรรมทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชองค์แรกของกรุงรัตนโกสินทร์ โดยสถาปนา

พระสังฆราช (ศรี) เป็นสมเด็จพระสังฆราช เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๕๒

รัชกาลที่ ๒ (๒๓๕๒- ๒๓๖๗)

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ เป็นทรงทำนุบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนาเหมือนอย่างพระมหากษัตริย์ไทยแต่โบราณ ในรัชสมัยของพระองค์ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชถึง ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราช(สุก) สมเด็จพระสังฆราช(มี) และสมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร)

ในปี พ.ศ. ๒๓๕๗ ทรงจัดส่งสมณทูต ๘ รูป ไปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในประเทศลังกา ได้จัดให้มีการจัดงานวันวิสาขบูชาขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๐ ซึ่งแต่เดิมก็เคยปฏิบัติถือกันมาเมื่อครั้งกรุงสุโขทัย แต่ได้ขาดตอนไปตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า จึงได้มีการฟื้นฟูวันวิสาขบูชาใหม่ ได้โปรดให้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขวิธีการสวดไล่ปริยัติธรรมขึ้นใหม่ ได้ขยายหลักสูตร ๓ ชั้น คือ เปรียญตรี -โท - เอก เป็น ๙ ชั้น คือชั้นประโยค ๑ - ๙

รัชกาลที่ ๓ (๒๓๖๗ - ๒๓๙๔)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีการสร้างพระไตรปิฎกฉบับหลวงเพิ่มจำนวนขึ้นไว้อีกหลายฉบับครบถ้วนกว่ารัชกาลก่อน ๆ โปรดให้แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามหลายแห่ง และสร้างวัดใหม่ คือวัดเทพธิดาราม วัดราชบพิธ และวัดเฉลิมพระเกียรติ ได้ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อสอนหนังสือไทยแก่เด็กในสมัยนี้ได้เกิดนิกายธรรมยุติขึ้น โดยพระวชิรญาณเถระ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) ขณะที่ผนวชอยู่ได้ทรงศรัทธาเลื่อมใสในจริยาวัตรของพระมอญ ชื่อ ชาย ฉายา พุทฺธวโส จึงได้ทรงอุปสมบทใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ ได้ตั้งคณะธรรมยุติขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ แล้วเสด็จมาประทับที่วัดบวรนิเวศวิหาร และตั้งเป็นศูนย์กลางของคณะธรรมยุติ

รัชกาลที่ ๔ (๒๓๙๔ -๒๔๑๑)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ เมื่อทรงเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎได้ผนวช ๒๗ พรรษาแล้วได้ลาสิกขาขึ้นครองราชย์เมื่อพระชนมายุ ๕๗ พรรษา ใน พ.ศ. ๒๓๙๔ ด้านการพระศาสนา ทรงพระราชศรัทธาสร้างวัดใหม่ขึ้นหลายวัด เช่นวัดปทุมวนาราม วัดโสมนัสวิหาร วัดมกุฎกษัตริยาราม วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม และวัดราชบพิธ เป็นต้น ตลอดจนบูรณะวัดต่าง ๆ อีกมาก โปรดให้มีพระราชพิธี "มาฆบูชา" ขึ้นเป็นครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๓๙๔ ณ ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม จนได้ถือปฏิบัติสืบมาจนถึงทุกวันนี้

รัชกาลที่ ๕ (๒๔๑๑ - ๒๔๕๓)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ ทรงยกเลิกระบบทาสในเมืองไทยได้สำเร็จ ทรงสร้างวัดใหม่ขึ้น คือวัดวัดราชบพิธ วัดเทพศิรินทราวาส วัดเบญจมบพิตร วัดอัมพวันนมิตร วัดจุฬาทิศราชธรรมสภา และวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ทรงบูรณะวัดมหาธาตุ และวัดอื่น ๆ อีก ทรงนิพนธ์

วรรณกรรมทางพุทธศาสนาจำนวนมาก โปรดให้มีการเริ่มต้นการศึกษาแบบสมัยใหม่ในประเทศไทย โดยให้ พระสงฆ์รับภาระช่วยการศึกษาของชาติ ครั้น พ.ศ. ๒๔๒๗ ได้จัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรขึ้นเป็นแห่งแรก ณ วัดมเหยงคณ์พาราม ถึงปี พ.ศ. ๒๔๑๔ โปรดให้จัดการศึกษาแก่ประชาชนในหัวเมือง โดยจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองขึ้น

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ มีพระบรมราชโองการประกาศตั้งกรมธรรมการเป็นกระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการปัจจุบัน) โปรดให้มีการพิมพ์พระไตรปิฎกด้วยอักษรไทย จบละ ๓๙ เล่ม จำนวน ๑,๐๐๐ จบ พ.ศ. ๒๔๓๒ โปรดให้ย้ายที่ราชบัณฑิตยสถานจากพระปรีดิตรมมแก่พระภิกษุสามเณร จากในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ออกมาเป็นบาลีวิทยาลัย ชื่อมหาธาตุวิทยาลัย ที่วัดมหาธาตุ และต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้ประกาศเปลี่ยนนามมหาธาตุวิทยาลัยเป็นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรมและวิชาการชั้นสูงของพระภิกษุสามเณร

ปี พ.ศ. ๒๔๓๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงจัดตั้ง "มหามกุฏราชวิทยาลัย" ขึ้น เพื่อเป็นแหล่งศึกษาพระพุทธานุศาสตร์แก่พระภิกษุสามเณรฝ่ายธรรมยุติกนิกาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จเปิดในปีเดียวกัน

รัชกาลที่ ๖ (๒๔๕๓- ๒๔๖๘)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงพระปรีชาปราดเปรื่องในความรู้ทางพระศาสนา ทรงนิพนธ์หนังสือแสดงคำสอนในพระพุทธานุศาสตร์หลายเรื่อง เช่น เทศนาเสือป่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร เป็นต้น ถึงกับทรงอบรมสั่งสอนอบรมข้าราชการด้วยพระองค์เอง ทรงโปรดให้ใช้ พุทธศักราช (พ.ศ.) แทน ร.ศ. เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ให้เปลี่ยนกระทรวงธรรมการเป็นกระทรวงศึกษาธิการ

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเปลี่ยนวิธีการสอบบาลีสนามหลวง จากปากเปล่ามาเป็นข้อเขียน เป็นครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๖๙ ทรงเริ่มการศึกษาพระปริยัติธรรมใหม่ขึ้นอีกหลักสูตรหนึ่ง เรียกว่า "นักธรรม" โดยมีการสอบครั้งแรกเมื่อ เดือนตุลาคม ๒๔๕๕ ตอนแรกเรียกว่า "องค์ของสามเณรรู้ธรรม"

พ.ศ. ๒๔๖๒ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๓ โปรดให้พิมพ์คัมภีร์อรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกและอรรถกถาชาดก และคัมภีร์อื่น ๆ เช่นวิสุทธิมรรค มลีนทปปัญหา เป็นต้น

รัชกาลที่ ๗ (๒๔๖๘ - ๒๔๗๗)

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้มีการทำสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้น ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๘ - ๒๔๗๓ เพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เป็นการสังคายนาครั้งที่ ๓ ในเมืองไทย แล้วทรงจัดให้พิมพ์พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ ชุดละ ๔๕ เล่ม จำนวน ๑,๕๐๐ ชุด และพระราชทานแก่ประเทศต่าง ๆ ประมาณ ๕๐๐ ชุด โปรดให้ย้ายกรมธรรมการกลับเข้ามารวมกับกระทรวงศึกษาธิการ และ

เปลี่ยนชื่อกระทรวงศึกษาธิการเป็นกระทรวงธรรมการอย่างเดิม โดยมีพระราชดำริว่า "การศึกษาไม่ควรแยกออกจากวัด" ต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๗๑ กระทรวงธรรมการประกาศเพิ่มหลักสูตรทางจริยศึกษาสำหรับนักเรียน ได้เปิดให้ฆราวาสเรียนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม โดยจัดหลักสูตรใหม่ เรียกว่า "ธรรมศึกษา" ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๗ ได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองครั้งยิ่งใหญ่ของไทย เมื่อคณะราษฎรได้ทำการปฏิวัติ เปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช เป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ ๘

รัชกาลที่ ๘ (๒๔๗๗ - ๒๔๘๙)

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เสด็จขึ้นครองราชเป็นรัชกาลที่ ๘ ในขณะที่พระชนมายุเพียง ๙ พรรษาเท่านั้น และยังกำลังทรงศึกษาอยู่ในต่างประเทศ จึงมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

ในด้านการศึกษาได้มีการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. พระไตรปิฎก แปลโดยอรธ พิมพ์เป็นเล่มสมุด ๘๐ เล่ม เรียกว่าพระไตรปิฎกภาษาไทย แต่ไม่เสร็จสมบูรณ์ และได้ทำต่อจนเสร็จเมื่องานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๐

๒. พระไตรปิฎก แปลโดยสำนวนเทศนา พิมพ์ใบลาน แบ่งเป็น ๑๒๕๐ กัณฑ์ เรียกว่า พระไตรปิฎกฉบับหลวง เสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒

พ.ศ. ๒๔๘๔ ได้เปลี่ยนชื่อกระทรวงธรรมการเป็นกระทรวงศึกษาธิการ และกรมธรรมการเปลี่ยนเป็น กรมการศาสนา และในปีเดียวกัน รัฐบาลได้ออก พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ เมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์มีความสอดคล้องเหมาะสมกับการปกครองแบบใหม่

พ.ศ. ๒๔๘๘ มหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้ประกาศตั้งเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ ชื่อ "สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย" เมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม

พ.ศ. ๒๔๙๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลได้ถูกลอบปลงพระชนม์ เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เสด็จขึ้นครองราช เป็นรัชกาลที่ ๙ รัชกาลปัจจุบัน

สมัยรัชกาลที่ ๙ (ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๙ สืบมา)

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ได้เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ ๙ สืบต่อมา ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนา และทรงเป็นศาสนูปถัมภก ทรงให้การอุปถัมภ์แก่ทุกศาสนา และทรงปกครองบ้านเมืองโดยสงบร่มเย็น ตามระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข ในรัชสมัยรัชกาลปัจจุบัน ได้มีการส่งเสริมพุทธศาสนาด้านต่าง ๆ มากมาย ดังนี้

- ด้านการศึกษา ประชาชนได้สนใจศึกษาพุทธศาสนามากขึ้นตามลำดับ ได้มีการจัดตั้งสมาคม มูลนิธิทางพุทธศาสนาเพื่อการศึกษามากมาย มีการจัดตั้งชมรมพุทธศาสตร์ ในมหาวิทยาลัยและสถาบันการศึกษาต่าง ๆ พ.ศ. ๒๔๙๐ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ซึ่งตั้งขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๒ ได้ประกาศตั้งเป็นมหาวิทยาลัยฝ่ายพระพุทธศาสนาขึ้น เมื่อวันที่ ๙ มกราคม ๒๔๙๐ และเปิดการศึกษาเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ๒๔๙๐ เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน ส่วนการศึกษาของพระสงฆ์ได้มีการยกระดับมาตรฐานการศึกษา เช่นยกระดับมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง ๒ แห่ง คือมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ได้เปิดการเรียนการสอนระดับอุดมศึกษาแก่พระภิกษุสามเณรในระดับปริญญาตรี ปริญญาโท และมีนโยบายจะเปิดระดับปริญญาเอกในอนาคต ได้มีการรับรองวิทยฐานะเทียบเท่ากับมหาวิทยาลัยสากลทั่วไป และได้ออกกฎหมาย พ.ร.บ. มหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง ๒ แห่ง โดยรัฐสภาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๐ มีชื่อว่า "มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย" และ "มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย" ปัจจุบันนี้ได้มีวิทยาเขตต่างจังหวัดอีกหลายแห่ง เช่น เชียงใหม่ พะเยา แพร่ ลำพูน นครสวรรค์ ขอนแก่น อุบลราชธานี นครราชสีมา หนองคาย นครปฐม นครศรีธรรมราช เป็นต้น ส่วนการศึกษาด้านอื่น ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนปริยัติธรรมแผนกสามัญ ระดับประถมปลาย และ ม.๑ ถึง ม.๖ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๔ ในปี พ.ศ. ๒๕๐๑ ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ขึ้นเป็นแห่งแรก ณ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อเปิดการสอนพุทธศาสนาแก่เด็กและเยาวชน จนได้แพร่ขยายไปทั่วประเทศ

- ด้านการเผยแผ่ ได้มีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง ทั้งในและต่างประเทศ ในประเทศไทยได้มีองค์กรเผยแผ่ธรรมในแต่ละจังหวัด โดยได้จัดตั้งพุทธสมาคมประจำจังหวัดขึ้น ส่วนพระสงฆ์ได้มีบทบาทในการเผยแผ่มากขึ้น โดยใช้สื่อของรัฐ เช่น โทรทัศน์ วิทยุ เป็นต้น กระทรวงศึกษาธิการได้กำหนดเอาวิชาพระพุทธศาสนาเป็นวิชาภาคบังคับแก่นักเรียนระดับมัธยมศึกษา ตั้งแต่ ม. ๑ ถึง ม. ๖ พระสงฆ์จึงได้มีบทบาทในการเข้าไปสอนในโรงเรียนต่าง ๆ มีการประยุกต์การเผยแผ่ธรรมในรูปแบบต่าง ๆ เช่นการบรรยาย ปาฐกถา และเขียนหนังสืออธิบายพุทธธรรมมากขึ้น ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ เช่นมีพระเถระนักปราชญ์ชาวไทยในยุคนี้ได้แก่ ท่านพุทธทาสภิกขุ และพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) เป็นต้น ในต่างประเทศได้มีการสร้างวัดไทยในต่างประเทศหลายวัด เช่นวัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย เป็นวัดไทยแห่งแรกในต่างประเทศ ต่อจากนั้นได้มีการสร้างวัดไทยในประเทศตะวันตก คือวัดพุทธประทีป กรุงลอนดอน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จเปิด เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๙ นับเป็นวัดไทยวัดแรกในประเทศตะวันตก ต่อมาปี พ.ศ. ๒๕๑๔ ได้มีการสร้างวัดแห่งแรกในประเทศสหรัฐอเมริกา ที่นครลอสแอนเจลิส รัฐแคลิฟอร์เนีย ชื่อว่า วัดไทยลอสแอนเจลิส ปัจจุบันมีวัดไทยในสหรัฐอเมริกา ประมาณ ๑๕ วัด นอกจากนั้นได้มีองค์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศของคณะสงฆ์ไทย ได้จัดให้มีการอบรมพระธรรมทูตสายต่างประเทศขึ้นประจำทุกปี เพื่อส่งไปเผยแผ่พุทธศาสนาในต่างประเทศ โดยเฉพาะทางตะวันตก ปัจจุบันนี้ชาวตะวันตกได้หันมาสนใจพุทธศาสนากันมาก ปี พ.ศ. ๒๕๐๘ ได้มีการจัดตั้งสำนักงานองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลกขึ้น ณ ประเทศไทย (พ.ส.ล.) เพื่อเป็นศูนย์กลางของชาวพุทธทั่วโลก

- ด้านพิธีกรรม ได้มีการเปลี่ยนแปลงพระราชพิธีต่าง ๆ ที่เป็นพระราชพิธีของพระมหากษัตริย์ ให้เป็นพิธีของรัฐบาล เรียกว่า "รัฐพิธี" โดยให้กรม กระทรวงต่าง ๆ เป็นผู้จัด จัดให้มีงานส่งเสริมพระพุทธศาสนาช่วงวันวิสาขบูชาของทุกปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พระบรมวงศานุวงศ์ เสด็จแทนพระองค์ในพิธีเวียนเทียนในวันสำคัญทางพุทธศาสนาเช่นวันวิสาขบูชา มาฆบูชา อาสาฬหบูชา ณ พุทธมณฑล ซึ่งสร้างขึ้น เมื่อคราว ฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ

- ด้านวรรณกรรม ได้มีวรรณกรรมทางพุทธศาสนาเกิดขึ้นมากมาย มีปราชญ์ทางพุทธศาสนาเกิดขึ้นหลายรูป จึงได้เกิดวรรณกรรมทั้งประเภทร้อยแก้วและร้อยกรองมากมายหลายเล่ม เช่นพุทธประวัติจากพระโอษฐ์ ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์ ของท่านพุทธทาสภิกขุ หนังสือ พุทธธรรม ของพระธรรมปิฎก (ประยูร ญัตโต) เป็นต้น